

PHOENIX PHOENIX PHOENIX PHOENIX PHOENIX PHOENIX

43,1
1997

EX ORIENTE LUX
LEIDEN 1997

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D.A.M. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Dr. F.A. Tjerkstra, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M.M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I.B.J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinoewitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
FRIESLAND	Mevr. Dr. M. Hommema-Van Eek, Paulus Potterstraat 32, 8932 KL Leeuwarden
's-GRAVENHAGE	Mevr. J.M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. Drs. G.J.C. Labuschagne, Blekenweg 35, 9753 JM Haren
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignyalaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEUWARDEN	Mw. Dr. M. Hommema-van Eek, P. Potterstraat 32, 8932 KL Leeuwarden
LEIDEN	Drs. W. Burggraaff, Maredijk 111, 2316 VW Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mw. Opdenakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
NIJMEGEN	Drs. S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Zestienhovensekade 65, 3043 KJ Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Vondelstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	P.S.F. van Keulen, R. Wallenberglaan 122, 3572 WR Utrecht
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Drs. M. Coenen, c/o Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Stele van Antef-Iker, de schrijver van het kadaster in Abydos; opgericht in het 33^e jaar van Sesostri I (1939 v. Chr.) op het tempelerras van Osiris te Abydos; kalksteen. Collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Grafbeeld uit de 4e eeuw n.Chr. Foto Gustav-Lübcke-Museum. Fig. 1 behorend bij de bijdrage Boekennieuws van LAURAN TOORIANS.

INHOUD

Personalia Orientalia	2
Rondom de tempels in Thebe-West	BEN HARING 4
De nieuwste opgravingen in Sepphoris, Galilea..	LEONARD V. RUTGERS 19
De Hettitische cultusinventarissen	JOOST HAZENBOS 37
Boekennieuws.....	50

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M. L. FOLMER, C. H. J. DE GEUS, Th. P. J. VAN DEN HOUT, A. A. LOOSE (eindredacteur), W. H. VAN SOLDT en L. M. J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 45,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 22,50. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix en de Nieuwsbrief, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Friesland, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phœnix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Dr. G. VAN DRIEL (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het dagelijks bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. K.R. VEENHOF, voorz. en redactie publ.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Drs. A. A. LOOSE, namens redactie *Phœnix*; Dr. A.C.V.M. BONGENAAR, penningm.; Prof. dr. A. VAN DER KOOLJ, contact met afdelingen; Dr. D. J. W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS, lezingenprogramma, Mevr. Drs. K. DUISTERMAAT, publicaties. In het Algemeen Bestuur hebben zitting: Prof. dr. A. SCHOORS (Leuven), Dr. C. H. J. DE GEUS (Groningen), Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (Voorschoten), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Mevr. Drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE (Den Haag), Prof. dr. H. D. SCHNEIDER (Leiden).

Drs. M. COENEN, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 7 oktober 1996 promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam mw. F.A. TJERKSTRA op het proefschrift *Principles of the Relation between Local adverb, Verb and Sentence Particle in Hittite*. Promotor was prof. dr. Ph. H.J. Houwink ten Cate. Er is in het Hettitisch een tamelijk duidelijk afgebakende groep van 22 woorden die in veel gevallen een aanduiding van plaats of richting aangeven. Ze kunnen op een aantal verschillende plaatsen in de zin staan, en lijken zowel iets te maken te kunnen hebben met het werkwoord in de zin als met een verbogen vorm van een naamwoord of voornaamwoord. Meestal worden ze aangeduid met de term lokale bijwoorden. De functie van de lokale bijwoorden in de zin en hun

relatie met zowel het predikaat (persoonsvorm) als de veel voorkomende zogenaamde zinspartikels vormen het hoofdonderwerp van deze studie. Tot nog toe bestond er geen bevredigende beschrijving van en dit thema geldt als een van de lastigste problemen uit de Hettitische taalkunde. In deze dissertatie biedt de auteur voor een beperkte groep van werkwoorden voor de eerste keer zo'n systematische beschrijving en geeft daarmee de richting aan waarin het verdere onderzoek naar deze lastige materie zich zou moeten ontwikkelen.

Op 17 oktober 1996 promoveerde JACQUES VAN DER VLIET op een proefschrift met de titel: *l'Image du mal en Egypte; Démonologie et Cosmogonie d'après les textes gnostiques coptes*. Promotor was prof.dr. J.F. Borghouts. Deze studie geldt als een verkenning van de conceptualisering van het kwaad in de in het Koptisch overleverde gnostische teksten. De auteur doet hierin een poging de voorstellingswereld die uit de Koptische bronnen naar voren treedt te beschouwen als authentieke uitingen van Egyptisch Christendom. De gnostische mythologie wordt grotendeels geplaatst binnen het kader van de joods-christelijke exegetische traditie. De aan het licht tredende diversiteit in de mythische verwerking van die traditie wordt in deze studie een ruimere plaats toebedeeld dan tot nu toe gebruikelijk was in de literatuur over gnostiek. Dit onderzoek van de gnostische Koptische teksten leidde de auteur tot de conclusie dat deze teksten schatplichtig zijn aan een intellectueel milieu, waarbinnen ook andere christelijke literatuur geproduceerd en gereproduceerd werd. Dit milieu kan hoogstwaarschijnlijk gesitueerd worden binnen de opkomende christelijke — deels koptofone — elite in Egypte in de 2e tot 4e eeuw.

Divine Households; Administrative and Economic Aspects of the New Kingdom Memorial Temples in Western Thebes. Deze titel draagt het proefschrift van BEN HARING, waarop hij op 15 januari 1997 *cum laude* promoveerde aan de Rijksuniversiteit Leiden. Promotor was prof.dr. J.F. Borghouts. De auteur heeft onderzoek verricht naar het intern en extern economisch functioneren van de tempels die door koningen uit het Nieuwe Rijk werden gesticht op de westoever van de Nijl bij Thebe. Hij gebruikte daarvoor alle tot zijn beschikking staande tekstbronnen met betrekking tot administratieve en economische structuren en processen van die tempels. Daarbij werd onderscheid gemaakt tussen teksten van ceremoniële aard, die voor een groot deel idealistisch en traditiegetrouw zijn, en administratieve teksten die uit de dagelijkse praktijk stammen. Door kritische vergelijking van deze tekstbronnen heeft Haring waardevolle inzichten verworven in de relatie tussen tempel en staat, de rol van de Amontempel in Karnak, en de economische en administratieve autonomie van de Westthebaanse gedenktempels.

Zie ook BEN HARING, „Rondom de tempels van West-Thebe” in deze *Phoenix*.

Per november 1996 is Prof. dr. S.P. VLEEMING, voorheen werkzaam als universitair hoofddocent bij het Papyrologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden, benoemd tot gewoon hoogleraar bij de Universiteit van Trier als opvolger van Prof. dr. E. WINTER na diens emeritaat.

RONDOM DE TEMPELS IN THEBE-WEST

BEN HARING

Wie heden ten dage de westoever van de Nijl bij Luxor bezoekt, komt daar niet alleen voor de graven van de Oudegyptische koningen, hovelingen en ambtenaren, maar doorgaans ook voor een bezoek aan de ruïnes van de zogenaamde „dodentempels” uit het Nieuwe Rijk (ongeveer 1550-1100 voor Christus). Deze tempels, die vroeger een lange noord-zuid georiënteerde keten langs de rand van het vruchtbare land vormden, zijn zelfs de eerste monumenten die de reiziger tegenkomt wanneer hij zich van de veerboot naar het berggebied in het westen begeeft (zie fig. 1). Sommige tempels zijn nog in voldoende mate bewaard gebleven om zich een voorstelling te kunnen maken van hoe ze er in hun vroegere glorie hebben uitgezien: de ruïnes van de tempels van koningin Hatsjepsot te Deir el-Bahari, van Seti I bij Koerna, en van Ramses III te Medinet Haboe geven nog een goede indruk van de oorspronkelijke aanblik die de natuurstenen monumenten vlak na hun bouw hebben geboden, terwijl rond de tempel van Seti I, en vooral rond die van Ramses II (het „Ramesseum”) zelfs delen bewaard zijn gebleven van de bijgebouwen, bestaande uit vergankelijke, zongedroogde kleistenen. Toch missen zelfs deze relatief goed bewaard gebleven monumenten iets dat zeer essentiël is voor een goede indruk van de Oudegyptische tempel: de aanwezigheid van priesters en ander tempelpersoneel, en de drukte van hun cultische en administratieve werkzaamheden. Zelfs de drommen toeristen die zich heden ten dage door de oude tempelpoorten begeven, brengen deze oorspronkelijke levendigheid maar ten dele terug. Het streven om iets van de administratieve en economische activiteit in en om de tempels te reconstrueren was voor de schrijver van deze *Phoenix*-bijdrage de aanleiding voor een promotieonderzoek aan de Rijksuniversiteit Leiden, dat in het afgelopen jaar is afgerond, en waarop het nu volgende artikel is gebaseerd.

„Tempels van Miljoenen Jaren”

De koningen van het Nieuwe Rijk bouwden hun tempels op de Thebaanse westoever „in het aangezicht van Amon”, dat wil zeggen dat de tempels georiënteerd waren op de grote heiligdommen van de Thebaanse god Amon op de oostoever, in het huidige Karnak en Luxor. Amon, en dan

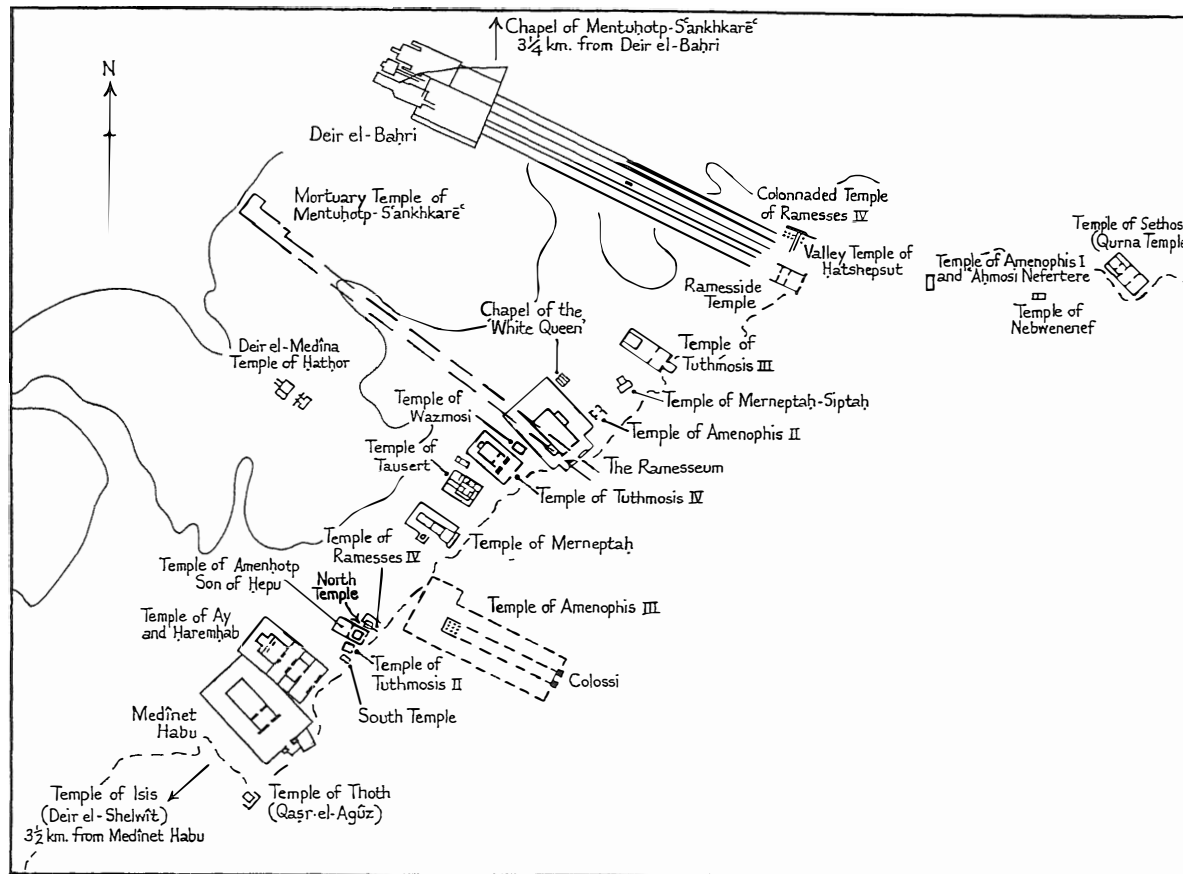

Fig. 1 — De tempels op de Thebaanse westoever. Uit: B. Porter en R.L.B. Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings II. Theban Temples* (tweede, herziene editie, Griffith Institute, Ashmolean Museum, Oxford 1972, pl. XXXIII).

vooral zijn met de zonnegod Re versmolten verschijningsvorm „Amon-Re, Koning van de Goden” (*Amonrasonter*), was de dynastieke godheid bij uitstek van de Nieuwerijks koningen, en de Karnaktempel was daarmee landelijk gezien de belangrijkste. De oriëntatie van de westtempels heeft alles te maken met hun centrale godsdienstige functie als eind- en rustpunten van het beeld van Amon-Re wanneer dit eenmaal per jaar de Nijl werd overgevaren om de begraafplaats, de necropolis van Thebe te bezoeken. Dit bezoek was de aanleiding voor wat „het Feest van het Dal” werd genoemd, en vond volgens de Egyptische kalender plaats in de tweede maand van het zomerseizoen (de tiende maand van het jaar), dat vanaf het Nieuwe Rijk dan ook de naam *Pa-Inet* („die van het Dal”) droeg. Door hun rol bij deze feestelijke processie lijken de tempels godsdienstig duidelijk met de necropolis in verband te staan. Bovendien waren zij, behalve aan de goden Amon en Re, vooral aan de stichtende koningen zélf gewijd, en werden dus meer dan andere tempels gezien als hun persoonlijke monumenten. Hun binding met de persoon van de koning wordt ook benadrukt door hun ligging dicht bij de koningsgraven. Het is dan ook niet geheel ten onrechte dat de tempels van Thebe-West door egyptologen gewoonlijk „dodentempels” worden genoemd.

De moderne naam „dodentempels” doet echter maar ten dele recht aan de religieuze functie van de heiligdommen in kwestie. Ten eerste weten we dat de Westthebaanse tempels reeds tijdens het leven van de stichtende koningen in gebruik waren. Ten tweede was Thebe niet de enige plaats waar dergelijke tempels verrezen. Ook in andere religieuze centra zoals Heliopolis, Memphis en Abydos (de vereringsplaatsen van respectievelijk Re, Ptah en Osiris) bouwden de farao's hun persoonlijke tempels, die aan de oudere tempels van belangrijke goden waren gerelateerd. Reeds in teksten uit de periode vóór het Nieuwe Rijk wordt naar dergelijke tempels verwezen als „Tempels van Miljoenen Jaren”. Wat de Egyptenaren met deze uitdrukking precies bedoelden is niet geheel duidelijk. Mogelijk verwijst ze naar de tempels als eeuwige monumenten voor de goden of de koningen, maar die bedoeling zal toch voor andere Egyptische tempels niet minder hebben gegolden!

De eerste tempel in Thebe-West die met zekerheid „Tempel van Miljoenen Jaren” werd genoemd is de (nu grotendeels vervallen) tempel van Toetmosis III aan de rand van het woestijngebied. Ook vroegere koningen van het Nieuwe Rijk (in elk geval Amenhotep I, en Toetmosis I en II) hadden hier al soortgelijke tempels gebouwd, waarvoor we echter alleen de kortere verwijzing „tempel van koning die-en-die” kennen. Dergelijke korte namen bleven gedurende het gehele Nieuwe Rijk gebruikelijk; dit

bespaarde de Egyptische schrijvers het eindeloos herhalen van de lange, officiële tempelnamen. De tempel van Ramses III bijvoorbeeld heette, behalve „Tempel van Miljoenen Jaren”, voluit „De Tempel van *Oeser-ma’atre Meriamon* Verenigd met de Eeuwigheid in het Huis van Amon ten Westen van Thebe”.

Tempels en economie

Weinige van de hedendaagse bezoekers zullen bij het zien van de indrukwekkende overblijfselen van Egyptische tempels stilstaan bij de gedachte dat deze gebouwen ooit het middelpunt waren van niet alleen godsdienstige, maar ook economische activiteit. Inscripties op de tempelmuren en administratieve papyrusteksten geven aan dat de tempels van het Nieuwe Rijk beschikten over grote arealen aan akkerland, tuinen en boomgaarden, over kuddes vee en andere dieren, schepen, opslagplaatsen, en een omvangrijk personeel voor de bewerking en het beheer van deze productiemiddelen.

De inscripties brengen de productie van het tempeldomein puur en alleen in verband met de offers aan de goden. Dat dit inderdaad de primaire functie van de economische reserves was is ook duidelijk door de administratieve term „godsoffer” (*hetep-netjer*), waarmee het Egyptisch naar een tempeldomein verwijst. Maar de enorme hoeveelheden graan en ander voedsel, die in deze domeinen werden geproduceerd, doen vermoeden dat de goden misschien niet de enige consumenten waren. En zelfs zij konden zich, in hun materiële vorm als beelden, alleen maar op magische wijze aan de offers tegoed doen. Uiteindelijk waren het de leden van het tempelpersoneel, en soms belangrijke personen van buitenaf, die de voedseloffers onderling verdeelden en opaten. Deze praktijk, die vaak uitdrukkelijk in Egyptische teksten wordt vermeld, verklaart de grote hoeveelheid voedsel die dagelijks de tempel werd binnengedragen (zie fig. 2). Van deze hoeveelheden getuigen ook de offerlijsten van Egyptische tempelkalenders. Volgens de kalender die is aangebracht op de zuidmuur van de tempel van Ramses III te Medinet Haboe vereiste het brood en bier voor de offers dagelijks ruim 2300 liter graan; op jaarbasis zo’n 850.000 liter. Hierbij kwamen nog andere producten als vlees, groenten, fruit en wijn. Op religieuze feestdagen werden hier nog extra hoeveelheden aan toegevoegd. Of de genoemde hoeveelheden daadwerkelijk werden aangehouden kunnen we helaas niet meer controleren. Het is zelfs zeer waarschijnlijk dat de feitelijke hoeveelheden hiervan enigszins afweken, aangezien de tempelkalender van Medinet Haboe als offervoorschrift niet nieuw was, maar

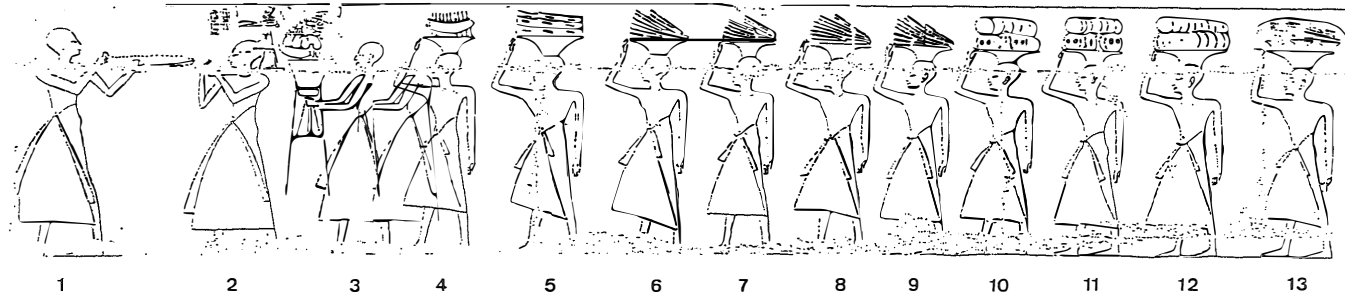

Fig. 2 — Begin van een lange rij dragers met broden en andere offers, afgebeeld in een tempelreliëf te Medinet Haboe. De dragers (priesters?) worden voorafgegaan door een priester met een wierookbrander en een priester met een beeldje van de farao. De farao was nominaal de uitvoerder van de offerdienst, en was op deze wijze bij het dagelijkse ritueel vertegenwoordigd. Uit: *Medinet Habu III* (*The University of Chicago. Oriental Institute Publications XXIII*, Chicago 1934, pl. 168).

gekopiëerd van oudere tempels. Blokken van de zuidmuur van het Ramesseum laten fragmenten van dezelfde kalender zien. Aan de andere kant moet worden gewezen op het exacte, administratieve karakter van de offerlijsten, die de verschillende producten en hun hoeveelheden zeer precies aangeven en tot en met de kleinste breuken omrekenen. Bovendien bevatten zij verwijzingen naar de herkomst van de producten, zoals de graanopslagplaats, het „schathuis”, en de tuinen van de tempel. Dus ook al zijn er mogelijk verschillen geweest tussen de rituele voorschriften op de tempelmuren en de administratieve werkelijkheid, dan is toch aannemelijk dat de feitelijk geproduceerde hoeveelheden op zijn minst van dezelfde orde van grootte waren.

Maar de tempeleconomie omvatte meer dan de offers alleen. Een groot deel van het tempelpersoneel (agrarische werkkrachten en ambachtslieden, verspreid in het land werkend administratief personeel) had geen deel aan de godenoffers, en moest toch eten. Er moest weidegrond en voer zijn voor de tempelkuddes. De tempel en zijn bijgebouwen vroegen om onderhoud en verfraaiing. Hoewel de farao zo nu en dan schenkingen aan de tempels deed, droegen hun eigen domeinen verreweg het grootste deel van de kosten. Bovendien hadden de tempels, als grootschalige economische instanties, zekere verantwoordelijkheden naar buiten toe, al is het precieze karakter van die verantwoordelijkheden verre van duidelijk. Zo blijkt uit de zogenaamde „Wilbour Papyrus” (genoemd naar de egyptoloog Charles Edwin Wilbour), een omvangrijk landregister uit het midden van de twaalfde eeuw voor Christus, dat koninklijke landerijen een belangrijk deel uitmaakten van tempeldomeinen. De tempels beheerden dus ook akkers waarvan de producten niet in de eerste plaats aan henzelf ten goede kwamen, al zullen ze aanspraak hebben kunnen maken op een deel van de opbrengst. Een ander voorbeeld, ditmaal van de economische „uitstraling” van de tempels van Thebe-West in het bijzonder, is hun relatie met de nabijgelegen nederzetting van de necropolisarbeiders, het huidige Deir el-Medina, waarop ik dadelijk uitvoeriger wil ingaan.

De uitwisseling van goederen en diensten tussen tempels en staatsinstellingen (tot de laatste behoorde ook de arbeidersgemeenschap van Deir el-Medina) heeft bij een aantal egyptologen geleid tot de opvatting, dat de tempels in feite geïntegreerd waren in het regeringsapparaat, en dus ook zelf „staatsinstellingen” waren. Dit als reactie op de vermeende tegenstelling staat-tempel, waar egyptologen in vroeger dagen van uit gingen. Economische samenwerking is echter nog geen integratie, en de boven beschreven economische tempelreserves doen eerder veronderstellen dat de tempels, in elk geval wat betreft hun agrarische basisbehoeften,

geheel zelfvoorzienend waren. Samenwerking met, en controle door regeringsinstanties veranderde aan deze economische situatie niets.

De Thebaanse „Tempels van Miljoenen Jaren” behoorden niet bepaald tot de kleinste tempels; ze waren, vergeleken met vele anderen, zelfs zeer vermogend, en daarmee zijn ze zonder twijfel representatief voor middelgrote tot grote Oudegyptische tempels. Wat we over hun economische activiteiten weten wijkt niet wezenlijk af van wat we uit de (vaak schaarse) gegevens over andere tempels kunnen afleiden. We hebben echter het geluk dat de documentatie over de Westthebaanse dodentempels relatief rijk is. Dit vanwege het feit dat Egyptisch tekstmateriaal (of dat nu op steen, op papyrus, of op scherven — de zogenaamde „ostraca” — is aangebracht) uit de periode van het Nieuwe Rijk hoofdzakelijk uit Thebe stamt, en een groot deel daarvan komt weer van de westelijke Nijloever. Bovendien zijn, zoals reeds is opgemerkt, een aantal van de tempels waar we ons hier mee bezig houden goed bewaard gebleven.

De tempels en de arbeiders van „Het Graf”

Een andere gelukkige omstandigheid voor de documentatie over de Westthebaanse tempels is de nabijheid van de plaats waar vroeger de arbeiders leefden die de graven in het Dal der Koningen aanlegden en decoreerden: het huidige Deir el-Medina. De geschiedenis van dit kleine dorp, waar de arbeiders met hun gezinnen leefden, is goed bekend door de duizenden teksten op papyri en ostraca die hier zijn teruggevonden, en die veelsoortige informatie bevatten over hun werk en hun leefomstandigheden. Afgezien van persoonlijke brieven zijn de teksten vooral van administratieve, juridische, en economische aard. De instelling waar de arbeiders voor werkten wordt in deze alledaagse teksten voluit aangeduid als „Het Grote en Edele Graf van Miljoenen Jaren (!) van Farao — leven, welzijn, gezondheid”, maar meestal eenvoudigweg als „Het Graf”.

De geografische nabijheid van de tempels (zie fig. 1 en 3) is merkbaar in de teksten. Vaak duiken priesters of andere leden van het tempelpersoneel op, en soms wordt zelfs melding gemaakt van leveranties van de tempels aan de arbeiders. Voordat we hier dieper op ingaan, is het nodig om een schets te geven van de economische voorzieningen van de arbeiders zelf. Het dorp werd bewoond door een groep arbeiders, die door de tijden heen in omvang varieerde van ongeveer 50 tot 70 personen (met een kortstondige uitbreiding tot 120 onder Ramses IV), met hun families. Deze gemeenschap werd op gezette tijden (in principe maandelijks) in hun levensbehoeften voorzien met producten als graan, groenten, vis, olie en

Fig. 3 — De Thebaanse westoever, gezien van west naar oost. Op de voorgrond het arbeidersdorp Deir el-Medina; op de achtergrond (aan de rand van de woestijn) de tempel van Ramses II, het Ramesseum. Foto van de auteur.

brandhout. Het graan kwam uit koninklijke graanschuren; olie en andere dure producten uit het koninklijke schathuis. Een aparte groep werklieden, in het Egyptisch *semdet* genaamd, voorzag de dorpelingen van vis, groenten en brandhout. In principe hebben we dus te maken met een gemeenschap die volledig door de overheid werd verzorgd, zodat de arbeiders zich volledig aan het werk in de koningsgraven konden wijden. Niettemin zorgden zij vaak voor een aanvulling op hun geregelde inkomen door zelf een akkertje te bewerken, of door als gespecialiseerde handwerkslieden „bij te klussen”: de ploeg bestond uit beeldhouwers, tekenaars, schilders, en zelfs schrijnwerkers, die in hun vrije tijd ook andere graven (meestal voor zichzelf of voor hun collega's) aanlegden en decoreerden, en delen van de grafuitrusting (bijvoorbeeld mummiekisten) en meubels maakten, die ze onderling konden uitwisselen of verkopen.

Voor sommige diensten konden de functionarissen van „Het Graf” en de individuele werklieden een beroep doen op de naburige tempels. De *sem*-priester (de hoogste religieuze en administratieve autoriteit in de dodentempel) en schrijvers van de tempelschathuizen hielden om voornamelijk onduidelijke redenen toezicht op het koperen gereedschap van de werklieden. Een geheel ander voorbeeld is het lenen of huren van tempel-vee door de werklieden van „Het Graf” voor het ploegen van hun eigen akkertjes.

Voedselleveranties

Daarnaast ontvingen de arbeiders ook wel eens voedsel uit de tempels. In sommige gevallen ging het om incidentele extraatjes, maar er was ook sprake van leveranties met een regelmatig karakter. Om dat laatste ging het bij de leveringen van zoete broden of cakes, en kruiken bier. Overigens kwamen de voedselleveranties niet alleen uit de „Tempels van Miljoenen Jaren”. Ook andere heiligdommen op de oost- en westoever, grote en kleine, kunnen in deze context in de documenten verschijnen. De „Tempels van Miljoenen Jaren” zullen echter, gezien hun omvang en rijkdom, van een groter economisch belang zijn geweest dan andere tempels.

Zo zijn het de tempels van Toetmosis I, Toetmosis IV, en van Ramses III die in een aantal ontvangstbewijzen op ostraca en papyrus worden genoemd als leveranciers van zoete cakes aan de necropoliswerklieden. Een voorbeeld (Deir el-Medina ostracon 447):

„Regeringsjaar 34, tweede maand van het overstromingsseizoen, dag 17. Gegeven aan Het Graf door de *wab*-priester Hoei van de Tempel van *A'achepkare* (Toetmosis I) — leven, welzijn, gezondheid: cakes, 152 stuks.”

Dit ontvangstbewijs dateert uit het vierendertigste jaar van Ramses II (dat weten we omdat geen enkele andere Ramessidische koning tenminste zo lang heeft geregeerd), en noemt als herkomst van de leverantie de tempel van koning Toetmosis I; een tempel die toen reeds zo'n twee en een halve eeuw oud was. Het is opvallend dat ook de andere ostraca alleen tempels vermelden die ten tijde van de leveranties al lange tijd bestonden. De data, de leverende personen, en de hoeveelheden variëren op de ontvangstbewijzen van dit type, maar het afgeleverde product is altijd hetzelfde: een cakesoort die werd bereid uit emmertarwe en vet, en gezoet met honing. Niet een alledaags soort voedsel; eerder een dure delicatessen, want vet en honing waren kostbare producten.

Een ongepubliceerd ostracon (Varille 14) dat mogelijk van iets vroegere datum is dan het hierboven geciteerde, vermeldt achterstanden bij de leverantie van cakes van dezelfde soort, alsmede van bier, groente, en melk. De hoeveelheid achterstallige cakes bedroeg 212 voor een periode van zeven en een halve maand, dus gemiddeld bijna dertig per maand. De leveranciers die aldus in gebreke waren gebleven worden kortweg aangeduid als „de tempels”, en gezien het feit dat de reeds besproken ontvangstbewijzen bij cakeleveranties steevast de koninklijke dodentempels noemen, zullen deze hier hoofdzakelijk, zoniet uitsluitend zijn bedoeld.

Over leveranties van groente en melk door de tempels aan de arbeiders van Deir el-Medina vernemen we verder niets, maar over het bier zijn we wederom geïnformeerd door een aantal ontvangstbewijzen op ostraca. Ook deze teksten zijn van een standaardtype; bijvoorbeeld (ostracon Cairo 25799, zie fig. 4):

„Derde maand van het zomerseizoen, laatste dag. Ontvangen als leverantie uit de tempels van het Westen van Thebe: bier, 5 kruiken.”

Evenals bij de leveranties van cakes wijst de standaardformule van deze ontvangstbewijzen op een regelmatige administratieve procedure. De achterstallige hoeveelheid bier in het reeds eerder genoemde ostracon Varille 14 bedraagt 725 kruiken voor zeven en een halve maand. Uitgaande van een standaardleverantie van vijf kruiken, zoals in het geciteerde voorbeeld, en met de aanname dat er gedurende zeven en een halve maand helemaal geen bier was geleverd, zouden de leveranties dus dagelijks of tweedagelijks hebben plaatsgevonden. Door een gelukkige omstandigheid weten we dat deze theoretische frequentie de feitelijke dicht benadert. De zogenaamde „Papyrus Greg” uit de tijd van koning Siptah (eertijds bewaard in het University College te Londen en nu spoorloos, maar gelukkig bekend door een transcriptie van de Deir el-Medina-expert Jaroslav Černý) somt

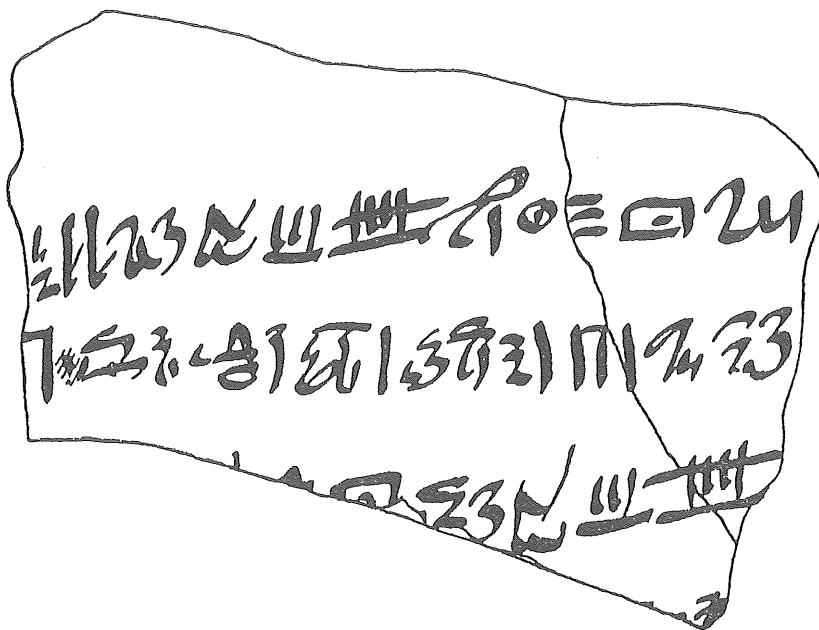

Fig. 4 — Facsimile van ostracon Cairo 25799, met de vermelding van een bierleverantie van „de tempels van het Westen van Thebe” aan de arbeiders van de koninklijke necropolis. Uit: J. Černý, *Ostraca hiératiques (Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire nos. 25501-25832, Cairo 1935, pl. CVII)*.

voor een aantal maanden diverse soorten leveranties aan de werklieden op, en hierin wordt het bier van „de tempels van het Westen van Thebe” regelmatig opgevoerd. Het gaat hierbij wederom om de standaard hoeveelheid van vijf kruiken, en deze blijkt twee- of driedagelijks te zijn geleverd. Het geciteerde Varille-ostracoon suggereert een hogere frequentie (dagelijks of tweedagelijks), en geeft daarmee mogelijk de gangbare praktijk in een vroegere tijd weer: helaas is de tekst niet precies te dateren.

Bovengenoemde voorbeelden maken afdoende duidelijk dat leveranties van de tempels aan de werklieden van „Het Graf” niet alleen incidenteel plaatsvonden. De teksten met betrekking tot cake en bier laten met hun vaste formuleringen, standaardhoeveelheden en levertijden duidelijk zien dat de leveranties van een regelmatig karakter waren, en hoewel de hoeveelheden in de afzonderlijke ontvangstbewijzen doorgaans gering zijn, waren ze op langere termijn wel degelijk van betekenis.

Stakingen

Uit teksten van de twintigste dynastie (die zo ongeveer de gehele twaalfde eeuw voor Christus bestrijkt) blijkt dat de regelmatige bevoorrading van de necropolisarbeiders door hun eigen superieuren nog al eens stagneerde. De werklieden reageerden hierop door weg te lopen uit hun dorp en optochten op de Thebaanse westoever te houden, en niet zelden waren de tempels aldaar het doel van deze „stakingsocties”. Een papyrus in het Egyptisch Museum van Turijn die algemeen bekend staat als de „Stakingspapyrus” (catalogusnr. 1880) vermeldt dergelijke acties aan het einde van de regering van Ramses III. De protestmarsen bleken in zoverre effectief, dat hiermee doorgaans al snel de aandacht werd getrokken van lokale en regeringsfunctionarissen, die een spoedige hervatting van de voedseltoevoer beloofden om de arbeiders weer tot bedaren te brengen. Het is echter heel goed mogelijk dat de tempels meer waren dan verzamelpunten voor de ontevreden werklieden. Reeds aan het begin van regeringsjaar 29 was de schrijver Amennacht van het arbeidersdorp naar de tempel van koning Horemheb gegaan, en had daar een hoeveelheid emmertarwe ontvangen die een deel van het ontbrekende maandrantsoen compenseerde. Het ostracon dat hiervan bericht (Berlijn 11239) is ook meteen het enig bekende waarin wordt vermeld dat een tempel de werklieden terwille was. Eenmaal wordt in de Stakingspapyrus nog bericht hoe ze de tempel van Ramses II, het Ramesseum, bezochten (zie fig. 3). Toen men daar wei-gerde, hen broden van het „godsoffer” te geven, leidde dat tot grote verontwaardiging. De ontevreden arbeiders lijken dus wel op materiële bijstand gerekend te hebben.

Intussen valt op dat in de context van de stakingen, evenals bij de bovengenoemde cakeleveranties, weer alleen de oudere tempels worden vermeld. De Stakingspapyrus noemt naast de tempels van Horemheb en Ramses II ook nog die van Toetmosis III of IV, Seti I en Merenptah, als doelen van de stakingsoptochten. De tempel van Ramses III te Medinet Haboe wordt slechts eenmaal — naar het lijkt in het voorbijgaan — vermeld, en dat terwijl deze tempel ten tijde van de stakingen de rijkste op de westoever moet zijn geweest. Werden alleen oudere tempels geacht, een deel van hun productie naar buiten af te staan? Uit andere bronnen blijkt dat tempels in de loop der tijd doorgaans veel van hun reserves weer verloren. De reeds genoemde Wilbour Papyrus, die onder andere een overzicht geeft van tempellanderijen in een deel van de Nijlvallei ten tijde van Ramses V, voert slechts nietige domeinen op voor de tempels van Ramses II en een koning uit de achttiende dynastie, terwijl de tempels van

Ramses III, IV en V er aanmerkelijk florissanter voor stonden. Teksten van de Thebaanse westoever van het einde van de twintigste dynastie (dus van het einde van het Nieuwe Rijk) doen vermoeden dat tempels uit de voorgaande dynastieën nog slechts over een handjevol personeelsleden beschikten.

De ondergang van de tempels

Zo kwam het dan dat de tempels leegraakten, en de cultische en economische activiteit tot een einde kwam. Vele tempels was dit lot reeds vóór het einde van het Nieuwe Rijk beschoren; enkele andere (vooral de rijke tempel van Ramses III) bleven nog een tijdlang functioneren. De tempels op de Thebaanse westoever werden letterlijk „leeggehaald”; allereerst door de tempel- en necropolisautoriteiten. Zo bericht een tekst op papyrus Turijn nr. 1900 van de inzameling van kostbare materialen, waaronder mirre en jaspis, door het schathuis van de Amontempel te Karnak. Naast hooggeplaatste personen die deze materialen kwamen afleveren vinden we ook de tempels van Toetmosis III of IV en Amenhotep III als herkomst van jaspis. Anders dan bij de vermelde personen, van wier bijdragen alleen het gewicht is genoteerd, wordt bij de jaspis uit de tempels gezegd dat het om beelden of onderdelen van beelden gaat. Kennelijk waren deze beelden „afgeschreven”, zodat de onderdelen van jaspis voor andere doeleinden konden worden gebruikt.

Een andere aanwijzing voor de geleidelijke ontmanteling van de tempels is het opduiken van kostbare materialen hieruit tussen de zaken die aan de arbeiders van Deir el-Medina werden geleverd. Zo ontvingen de werklieden hoeveelheden koper (als betaling of als gereedschap, dat is onduidelijk), die soms uit de tempels kwamen. Een keer wordt zelfs uitdrukkelijk gezegd dat het geleverde koper van een schrijn van koning Seti I, ongetwijfeld uit diens naburige tempel, afkomstig is. Dit alles is minder verbazend nu reeds door enkele egyptologen aannemelijk is gemaakt dat de Egyptische overheid op dezelfde manier omging met de nabijgelegen koningsgraven: behalve de kleinschalige diefstallen die het onderwerp zijn van de zogenaamde „grafroverspapyri” uit het einde van de twintigste dynastie, vonden er ook grootser opgezette, en daarmee mogelijk door de staat gesanctioneerde plunderingen plaats.

Een andere bedreiging van het tempelbezit kwam van binnenuit: ook priesters en leden van het overige tempelpersoneel vergrepen zich aan kostbare cultusvoorwerpen. Om kostbaarheden van andere tempels voor diefstal te behoeden, waren ze naar de nog relatief welvarende tempel van

Medinet Haboe gebracht. Maar ook daar bleken ze niet veilig, blijkens de volgende bekentenis van de timmerman Pentahoetnacht over zijn medeplichtigen (papyrus British Museum 10403):

„Ze namen enkele grote stenen, en ze begonnen de uiteinden af te breken van de draagstokken van de draagschrijn van de Hogepriester van Amon. Ik zei tegen ze: „beschadig dat hout niet!”, maar ze hadden de twee uiteinden die in het midden zijn al afgebroken; één aan de voorkant, en één aan de achterkant. En ze braken de andere vier uiteinden van de draagstokken af; in totaal zes. Het waren de schrijver Pabak en de *wab*-priester Tatasjeri die twee koperen ringen van de draagstokken stalen, en ze legden ze in de tempel (?), zij tweeën. Ze gaven vier koperen ringen van de draagstokken aan ons, de negen dieven. We verdeelden ze onderling in het huis van mevrouw A’ameruoet. Tien *deben* koper viel ten deel aan ieder van ons; dat maakt negentig *deben* koper”

Menig, zo niet ieder lid van het groepje dieven, behoorde tot het tempelpersoneel. Het object van hun diefstal was het koper dat was aangebracht om de draagstokken van een schrijn die in opdracht van een vroegere hogepriester was vervaardigd. Deze stond nu in een opslagruimte van de tempel en viel ten prooi aan het personeel dat er toegang toe had. De buit was 90 *deben* (ruim 8 kilo) koper dat elders werd verdeeld, vermoedelijk na te zijn omgesmolten.

De koningen van het Nieuwe Rijk presenteerden de stichting van hun tempels en de daaraan verbonden domeinen als een creatie voor de eeuwigheid. Volgens de hoogdravende tempelinscripties zouden de reserves en het personeel van de tempels tot eeuwigdurende verzorging van de goden dienen, en de prachtige tempelgebouwen zelf met hun kostbaarheden als hun huizen. De realiteit was anders. Niet alleen hebben we gezien dat producten van de tempels geregeld een andere bestemming vonden dan de offertafels vóór de godenbeelden, maar ook dat het tempelbezit van verschillende kanten kon worden aangetast. Uiteindelijk bleken de Egyptische tempels als grootschalige economische organisaties niet tegen geleidelijk verval opgewassen.

Literatuur

- D. ARNOLD, *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler* (Artemis & Winkler Verlag, Zürich 1992).
- M. BIERBRIER, *The Tomb-builders of the Pharaohs* (British Museum Publications Ltd, Londen 1982).
- B.J.KEMP, *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization* (Routledge, Londen-New York 1989).
- W.J. MURNANE, *United with Eternity. A Concise Guide to the Monuments of Medinet Habu* (The Oriental Institute, University of Chicago, en The American University in Cairo Press, Chicago-Cairo 1980).

- J. ROMER, *Graven voor de Farao. Het dagelijks leven in Oud-Egypte tijdens de 19de en 20ste dynastie* (Stichting Teleac en Terra, Utrecht-Zutphen 1991) (vertaling van: J. ROMER, *Ancient Lives: the Story of the Pharaoh's Tomb-makers*, Weidenfeld & Nicolson, Londen 1984).
- S. SAUNERON, *Les prêtres de l'ancienne Egypte* (tweede, herziene uitgave, Edition Perséa, Parijs 1988).
- J. VERGOTE, *De Godsdienst van de Egyptenaren* (Romen, Roermond 1971) (heruitgegeven als *De Egyptenaren en hun Godsdienst*, Unieboek N.V., Bussum 1974; herdruk bij Peeters, Leuven 1987).

DE NIEUWSTE OPGRAVINGEN IN SEPPHORIS, GALILEA

LEONARD V. RUTGERS¹

1. Introductie

Sinds het midden van de jaren tachtig worden er in Sepphoris (*Zippori*, *Diocaesarea*) in Galilea (Noord-Israël) archeologische opgravingen verricht door twee Amerikaanse en twee Israëliëse teams. Deze opgravingen hebben een veelheid aan archeologisch vondstmateriaal aan het licht gebracht. De vondst die tot nu toe de meeste aandacht getrokken heeft, is een mozaïekvloer waarop onder andere een afbeelding van een mysterieus glimlachende dame te zien is, die zich inmiddels als „Mona Lisa of the Galilee” grote bekendheid heeft weten te verwerven (afb. 1).

Men moet zich echter door de schoonheid van deze dame, die vooral de lokale toeristische prullaria-industrie ten goede is gekomen, niet laten afleiden van het belang van de overige archeologische vondsten. Deze vondsten bieden onderzoekers voor het eerst in de geschiedenis de mogelijkheid om op basis van „harde gegevens” tot een beter begrip te komen van de demografische en religieuze samenstelling van de bevolking van Romeins Galilea, dat wil zeggen van een landstreek die zowel in de ontstaansgeschiedenis van het rabbijnse Jodendom als van het vroege Christendom een cruciale rol gespeeld heeft.

Hoewel de opgravingen in Sepphoris nog lang niet zijn afgesloten en pas sinds kort systematisch aan de definitieve opgravingsverslagen wordt gewerkt, is het desalniettemin mogelijk om een voorlopige balans op te maken en wel dankzij een tentoonstellingscatalogus die in december 1996 in de Verenigde Staten gepubliceerd is en waaraan door alle vier teams is meegewerkt. Deze catalogus dient ter begeleiding van een tentoonstelling die op 16 November 1996 in het North Carolina Museum of Art in Raleigh, NC geopend is, en die in 1997 nog in de universiteitsmusea van Michigan (Ann Arbor) en Emory (Atlanta, Georgia) te zien zal zijn.²

¹ De auteur is als staf lid van het Sepphoris Regional Project betrokken bij de publikatie van de opgravingen te Sepphoris en is als Onderzoeker van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen verbonden aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit Utrecht.

² Zie R. Martin Nagy, geciteerd in de bibliografie.

Afb. 1 — „Mona Lisa of the Galilee,” onderdeel van een in Sepphoris opgegraven mozaïkvloer met Dionysische voorstellingen

Het doel van dit artikel is om een kort overzicht te geven van de werkzaamheden die tot nu toe in Sepphoris zijn uitgevoerd. Daarbij zal speciale nadruk worden gelegd op de vraag waarom deze vondsten zo belangrijk zijn. Verder zal ook worden ingegaan op de problemen die opgravers ondervinden bij het evalueren van het door hen opgegraven materiaal.

2. Galilea in de Oudheid

Op het eerste gezicht zou men misschien verwachten dat we over de geschiedenis van Galilea gedurende de eerste paar eeuwen van de christelijke jaartelling goed geïnformeerd zijn. Dit is echter slechts in zeer beperkte mate het geval.

Bij diegenen die met de geschiedenis van het vroege Christendom en van het rabbijnse Jodendom vertrouwd zijn, roept de landstreek Galilea een veelheid aan associaties op. In de christelijke traditie staat Galilea vooral bekend als de streek waar Jezus van Nazareth opgroeide en opereerde. Nederzettingen zoals Kapernäum en Kana zijn lezers van het Nieuwe Testament welbekend. Nazareth zelf ligt op slechts een paar kilometer van Sepphoris, en dankzij het heuvelachtige terrein in deze contreien konden de bewoners van Nazareth het veel grotere, weldra tot provinciehoofdstad uitgroeïende Sepphoris op een steenworp afstand zien liggen.

Ook in de joodse traditie neemt Galilea een speciale plaats in. Het zogenaamde rabbijnse Jodendom dat na de verwoesting van de Tempel in Jeruzalem in 70 n. Chr. ontstond, kwam vanaf de tweede eeuw n. Chr. in Galilea tot volledige ontplooiing. Volgens verschillende rabbijnse tradities was het Sanhedrin — een groep joodse geleerden die voor zichzelf een leidende politieke en religieuze rol opeisten en die aanvankelijk in Yavneh³ zetelde — achtereenvolgens actief in de volgende Galileïsche steden en nederzettingen: Usha, Bet Shèarim, Sepphoris en Tiberias. Alhoewel door nieuw onderzoek steeds duidelijker wordt dat de invloed die deze geleerden/rabbijnen op de hen omringende joodse maatschappij uitoefenden beperkter is dan vroeger algemeen werd aangenomen, bestaat er desalniettemin een overvloed aan rabbijnse literaire tradities die aangeeft dat Sepphoris in ieder geval in de belevingswereld van de rabbijnen zelf een belangrijke rol speelde.

Ondanks deze relatieve overvloed aan informatie afkomstig uit literaire bronnen, blijkt het in de praktijk echter vaak uitermate gecompliceerd om de geschiedenis van Galilea gedurende de eerste zes eeuwen van de

³ Een nederzetting gelegen in de kustvlakte, ten zuiden van Jaffa.

jaartelling zelfs ook maar in hoofdlijnen te reconstrueren — laat staan om deze geschiedenis in een breder chronologisch en geografisch kader in te passen. Twee factoren spelen daarbij een doorslaggevende rol.

Ten eerste blijken de ter beschikking staande literaire bronnen vaak minder mededeelzaam dan wenselijk is, en is dit geschreven bronnenmateriaal voor bepaalde historische periodes zeer lacuneus of eenvoudigweg non-existent. Daarnaast levert ook de interpretatie van bepaalde literaire passages de nodige problemen op. Dit is een methodisch probleem waarop later in dit artikel nog verder zal worden ingegaan.

Ten tweede is er in deze streek naar verhouding weinig archeologisch veldwerk verricht. Er bestaat slechts één populair-wetenschappelijke verhandeling over vroegchristelijke resten in Galilea, B. Bagatti's *Antichi villaggi cristiani di Galilea*, maar bij bestudering van dit boekwerkje komt men slechts tot het inzicht dat we nog nauwelijks in staat zijn de geschiedenis van Romeins en Byzantijns Galilea ook maar in hoofdlijnen te schetsen. Archeologische opgravingen — voor zover deze überhaupt in deze regio hebben plaatsgevonden — hebben zich tot dusverre vooral op dat deel van Galilea geconcentreerd dat in de wetenschappelijke literatuur met het begrip „Upper Galilee” wordt aangeduid. Deze streek, die zeer heuvelachtig is, heeft zowel wat de religieuze samenstelling van de bevolking als hun materiële nalatenschap betreft echter een geheel andere ontwikkeling doorgemaakt dan de „Lower Galilee,” dat wil zeggen het zuidelijke minder geaccidenteerde deel van Galilea waarin ook Sepphoris gelegen is.

Gezien de bestaande leemtes mag duidelijk zijn dat de opgravingen die de afgelopen tien jaar in Sepphoris zijn uitgevoerd per definitie van groot belang zijn. Dit belang wordt nog vergroot door het feit dat deze opgravingen niet alleen van aanzienlijke omvang zijn, maar ook omdat ze een urbaan centrum betreffen, waarvan grote delen kunnen worden blootgelegd dankzij het ontbreken van moderne bebouwing ter plaatse. Voordat nader op de betekenis van de gedane vondsten wordt ingegaan, is het nuttig eerst een kleine stadsrondgang door Sepphoris te maken om de topografie van deze *site* wat beter te leren kennen.

3. *Sepphoris*

Onderzoekers hebben er nooit aan getwijfeld dat Sepphoris in de Oudheid een urbaan centrum van belang was, maar op basis van literaire bronnen en de weinige overblijfselen ter plaatse kon men aanvankelijk niet vermoeden, dat op en rond de zogenaamde acropolis van Sepphoris een volledige Romeins-Byzantijnse stad onder het maaiveld school. Zelfs toen

de recente Amerikaans-Israëlische opgravingen al een paar jaar aan de gang waren, werd door bouwwerkzaamheden (het aanleggen van een nieuwe toegangsweg) en dankzij het gebruik van geo-radar slechts min of meer bij toeval ontdekt dat de bewoning zich niet alleen tot de acropolis beperkte, maar zich veel verder uitstreekte (afb. 2).

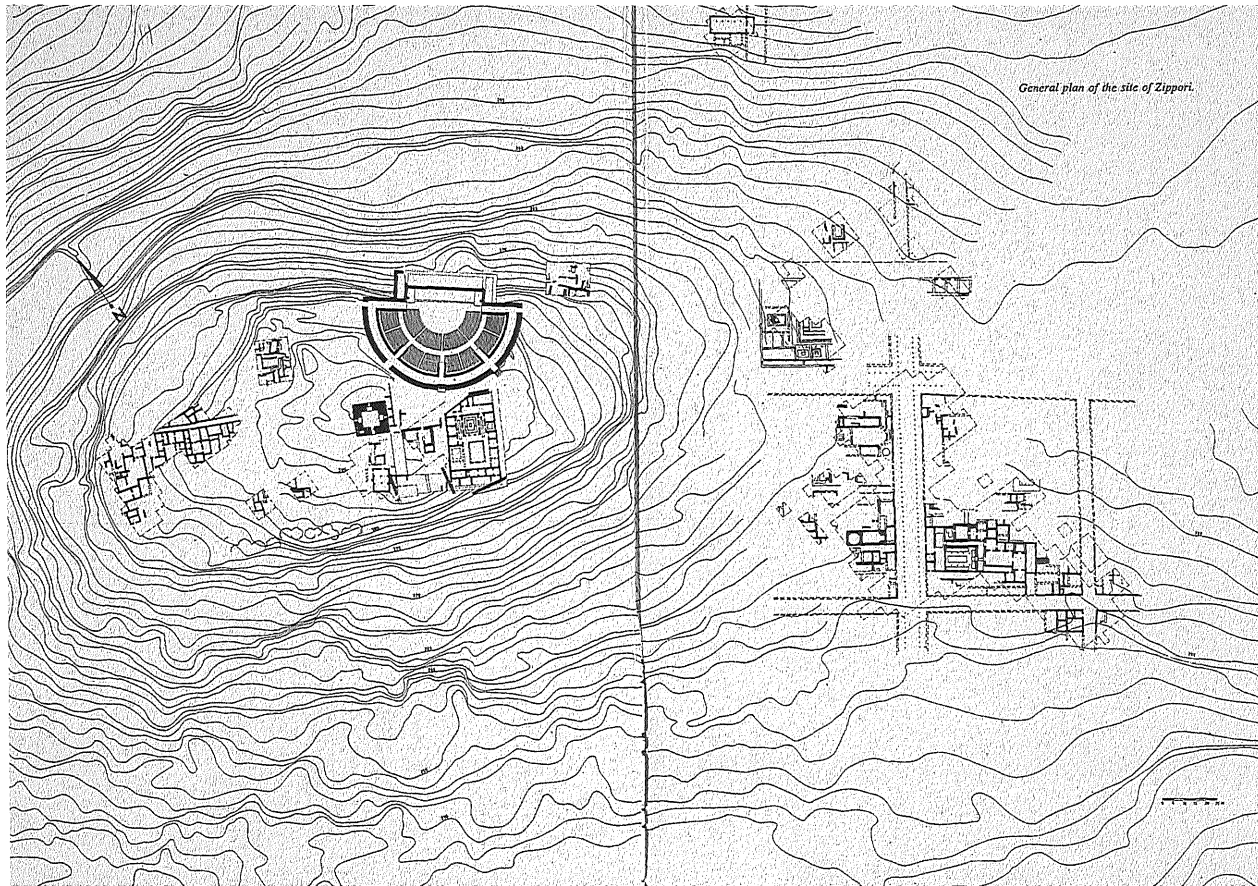
Zoals blijkt uit negentiende eeuwse gravures, functioneerde de acropolis van Sepphoris ook vroeger al als blikvanger, hetgeen mede te danken was aan de daar geconstrueerde citadel (nu een museum). Het is dan ook niet verwonderlijk dat een korte opgravingscampagne die aan het begin van de dertiger jaren werd uitgevoerd door de University of Michigan zich vooral op dat deel van de site concentreerde.⁴ Ten noordoosten van de citadel werd een tegen de heuvel aangebouwd theater opgegraven alsmede architectonische resten die tegenwoordig als villa worden geïdentificeerd (afb. 3). Foto's uit die tijd waarop tevens het Arabische dorp *Saffuriyeh* te zien is, geven een indruk van hoe de acropolis van Sepphoris er tijdens de Romeinse tijd zou hebben kunnen uitgezien.⁵

Toen in de loop van de tachtiger jaren werd besloten in Sepphoris wederom de spade in de grond te steken, concentreerden de opgravingen zich in eerste instantie op de acropolis, waar de werkzaamheden niet langer door moderne bebouwing gehinderd werden. Een team richtte zich vooral op het areaal rond het reeds ontdekte theater met het doel tot een goede datering van dit bouwwerk te komen. Een tweede team concentreerde zijn werkzaamheden op dat gedeelte van de acropolis dat ten westen van de citadel ligt. Daarbij werd een aantal antieke huizen ontdekt die hoofdzakelijk dateren uit de periode van de eerste tot vierde eeuw n. Chr. en die uniek zijn vanwege de grote hoeveelheid rituele baden (*mikvaot*) en de enorme cisternen die erin en eronder werden aangetroffen.

In de tweede helft van de tachtiger jaren werd ten oosten van de acropolis het onderzoek naar een serie met elkaar verbonden waterreservoirs opnieuw ter hand genomen. Deze enorme waterreservoirs zijn ondertussen helemaal opgegraven. Ze werden in 1995 officieel voor het publiek toegankelijk gemaakt (afb. 4). Op basis van de capaciteit van deze reservoirs rees het vermoeden dat Sepphoris groter geweest moest zijn dan de vondsten op de acropolis suggereerden, en het lag dan ook in de lijn der

⁴ Eerdere ontdekkingen zoals de vondst van een Aramese inscriptie die waarschijnlijk uit een synagoge stamt, waren niet het gevolg van systematische archeologische opgravingen.

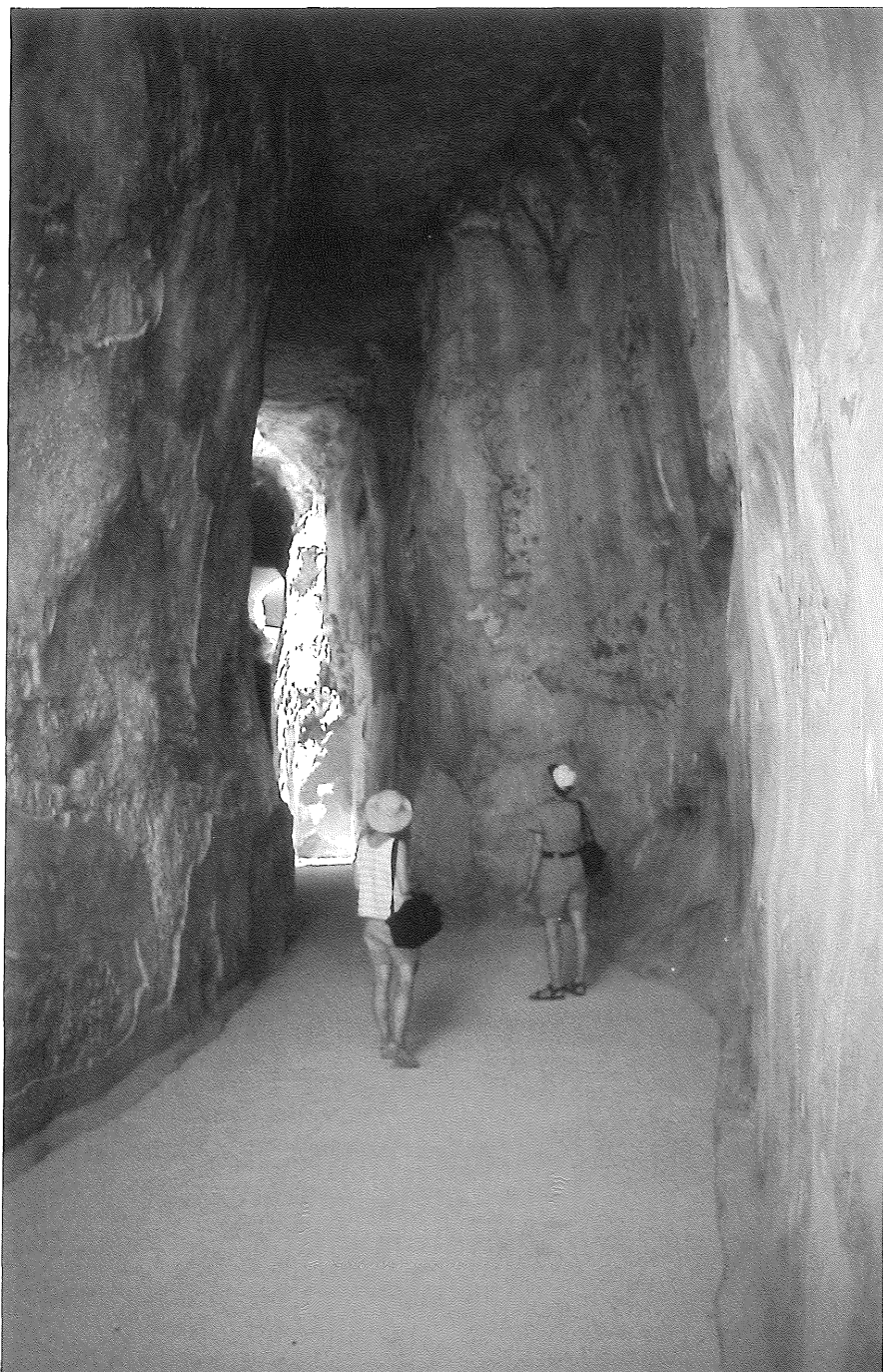
⁵ Dit dorp werd in 1948 tijdens de Onafhankelijksoorlog verwoest nadat Syrische troepen zich er in loopgraven hadden verschanst. Een kleine gedenkplaat op de acropolis memoreert deze gebeurtenissen.

Afb. 2. — Plattegrond van Sepphoris

Afb. 3. — Acropolis van Sepphoris met citadel en theater

Afb. 4. — Waterreservoirs ten oosten van de acropolis van Sepphoris

verwachting dat — vanaf 1989 — een hele serie nieuwe vondsten gedaan werd in de dalengte die tussen de acropolis en voornoemde reservoirs in ligt. Men had echter niet kunnen vermoeden dat het bij deze vondsten niet alleen ging om een serie laatantieke, zeer coloristische mozaïeken, maar om een heel stadsdeel dat op basis van een regelmatig, Hippodamisch grid was aangelegd.⁶ Naast een aantal gebouwen die weinig representatief van karakter zijn, kwam ook een aantal openbare gebouwen aan het licht, waaronder twee kerken, een synagoge, en een constructie die vooralsnog met de term basilica wordt aangeduid.

Tot slot worden sinds een aantal jaren ook opgravingen verricht op een tell (kunstmatige heuvel) die ten zuiden van de acropolis van Sepphoris ligt en waar vooral architectonische resten te voorschijn komen die uit de IJzertijd dateren. Deze plaats staat bekend als *Ein Zippori*, vanwege de bron die zich ter plaatse bevindt.⁷

Op basis van de vondsten die in verschillende delen van Sepphoris gedaan zijn, laat de chronologie van deze stad zich als volgt reconstrueren. Al in de IJzertijd was er bewoning in Sepphoris. Deze bewoning concentreerde zich voornamelijk op het gebied rondom de tell *Ein Zippori*. In hoeverre ook andere delen van de site, en met name de acropolis, al bewoond werden, is vooralsnog onduidelijk omdat vondsten die uit deze tijd dateren en die elders in Sepphoris ontdekt zijn niet uit een samenhangende stratigrafische context stammen. Hetzelfde geldt voor de Perzische periode. Ook in deze tijd moet Sepphoris bewoond geweest zijn, maar hoe die bewoning er precies heeft uitgezien en om wat voor type nederzetting het zich daarbij handelde, is nog niet achterhaald. Een bij wegwerkzaamheden toevallig ontdekte Griekse rhyton (drinkhoorn) doet evenwel vermoeden dat de bevolking gedurende deze tijd niet uitsluitend uit neringdoenden kan hebben bestaan.

Iets vergelijkbaars geldt ook voor de hellenistische periode, waarbij moet worden aangetekend dat de nochtans ongepubliceerde opgravingen die de afgelopen twee jaar op de acropolis zijn uitgevoerd steeds meer duidelijkheid beginnen te verschaffen omtrent de bewoning van Sepphoris in de periode die voorafgaat aan de grootschalige bouwactiviteiten in de stad door Herodes' zoon Antipas in de vroege eerste eeuw n. Chr.

Voor de periode vanaf de eerste eeuw n. Chr. beschikken we over veel meer materiaal. Op de acropolis werd een aantal huizen geconstrueerd, die ondanks de nodige bouwactiviteiten in de daaropvolgende eeuwen tot

⁶ Hippodamos van Milete was een architect die in de vijfde eeuw v. Chr. leefde en wiens naam geassocieerd wordt met de ontwikkeling van een regelmatige stadsplattegrond.

⁷ Het woord *ein* betekent bron.

363 n. Chr. bleven bestaan — een moment waarop Galilea werd geteisterd door een van de vele aardbevingen die in dit gebied endemisch zijn. Op de acropolis werd ook daarna weer verder geleefd, maar de meeste archeologische sporen die deze periode betreffen zijn weggevaagd door latere bouwactiviteiten ter plaatse (de betonnen vloeren van het Arabische dorp *Saffuriyeh* bevinden zich vaak direct boven de laatromeinse resten). In de loop van de tweede eeuw n. Chr. werden ook de grote waterreservoirs waarover al eerder sprake was aangelegd. De cisternen waarvan veel huizen op de acropolis waren voorzien, werden vanaf deze tijd niet langer als wateropslagplaatsen, maar als vuilstortplaatsen gebruikt. De meeste archeologische vondsten die op de acropolis van Sepphoris gedaan zijn, stammen uit deze vaak kolossale waterreservoirs.

In grofweg dezelfde periode werd ook in de dalengte tussen de acropolis en de waterreservoirs veel gebouwd. De jongste archeologische onderzoeken hebben aangetoond dat één van de hoofdwegen in dit deel van de antieke stad in de loop van de tweede eeuw n. Chr. moet zijn aangelegd. In ruwweg dezelfde periode werd de stad in *Diocaesarea* omgedoopt. De bewoning in dit deel van de stad was continu. De grote openbare gebouwen waaraan al eerder gerefereerd werd, stammen zonder uitzondering uit de periode na de aardbeving van 363 n. Chr. Alhoewel uit literaire bronnen en nu ook inscripties blijkt dat Sepphoris in de zesde eeuw over een bisschop beschikte, wijzen zowel literaire bronnen als archeologische vondsten erop dat tenminste vanaf de vierde eeuw met enig succes geprobeerd werd de lokale bevolking voor het Christendom te winnen. De mozaïekvloeren geven aan dat Sepphoris in de late oudheid een aanzienlijke economische en culturele bloei doormaakte, en dat het economische verval van de stad pas na de Arabische verovering van dit gebied inzette.

4. Het historische belang van de archeologische ontdekkingen te Sepphoris

4.a. Sepphoris en de wereld van het Nieuwe Testament

Al snel nadat de Amerikaans-Israëliëse opgravingen in Sepphoris van start waren gegaan, raakten een aantal wetenschappers, waaronder nieuwtestamentici, in de ban van de materiële overblijfselen van deze stad. Deze interesse kwam in eerste instantie vooral voort uit de overweging dat Jezus, die in het nabijgelegen Nazareth was opgegroeid, in zijn jonge jaren mogelijk in een veel meer cosmopolite wereld geleefd had dan men op basis van het NT altijd verondersteld had. Dergelijke overwegingen werden in het bijzonder naar voor gebracht door Richard A. Batey, in zijn boek *Jesus &*

the Forgotten City. New Light on Sepphoris and the Urban World of Jesus. Dit rijk geïllustreerde boek werd in 1991 gepubliceerd en deed zowel onder archeologen als nieuwtestamentici veel stof opwaaien.

Terugkijkend kunnen de ideeën die Batey in zijn boek uitwerkte niet anders dan als simplistisch gekenmerkt worden. Zo beweerde Batey dat de vondsten uit Sepphoris aannemelijk maken dat specifieke elementen in Jezus' optreden en taalgebruik niet zozeer tegen een rurale maar eerder tegen een cultureel meer internationaal georiënteerde achtergrond gezien moeten worden. Het theater in Sepphoris speelde in Batey's overwegingen een belangrijke rol (zie afb. 3). „Zou Jezus in dit theater hebben gezeten?” vroeg Batey zich af, en „zou het zo kunnen zijn dat de verbeeldingskracht zoals die uit een aantal van Jezus' parabels naar voren komt, het gevolg is van Jezus' vertrouwdheid met het antieke theater in het algemeen en met de stukken die in het theater van Sepphoris werden opgevoerd in het bijzonder?”

Het antwoord op de eerste vraag is negatief. De wetenschappelijke consensus aangaande de datering van het theater in Sepphoris tendeeft de laatste tijd steeds meer naar een datering tegen het eind van de eerste eeuw n. Chr.

Natuurlijk is het denkbaar dat Jezus op vroege leeftijd in meer algemene zin met de in Sepphoris heersende gebruiken geconfronteerd werd, bijvoorbeeld door te veronderstellen dat zijn vader Jozef als timmerman bij de bouwactiviteiten betrokken was die onder Antipas in Sepphoris hun beslag kregen. En uiteraard is het duidelijk dat dergelijke overwegingen een zekere heuristische waarde kunnen hebben. Maar bij nader inzien helpen ze ons toch niet verder, althans niet zolang niet nader wordt ingegaan op de vraag wat voor type materiële overblijfselen kenmerkend zijn voor een rurale, en wat voor resten typisch zijn voor een meer cosmopolitische maatschappij. Het is kenmerkend voor de theologische benadering zoals deze door Batey wordt belichaamd, om archeologische resten uit hun context te lichten ter adstruering van hoogdravende theorieën die nauwelijks nog enig verband vertonen met de vondsten die in Sepphoris ook daadwerkelijk gedaan zijn. Zo kan men zich gevoeglijk afvragen of een paar gekleurde marmeren fragmenten voldoende zijn om te veronderstellen dat de stedelijke cultuur die in Sepphoris al in de vroege eerste eeuw n. Chr. heerste geheel met hellenistisch gedachtengoed doortrokken was. Tevens moet men zich afvragen of Jezus dit soort zaken überhaupt te zien kreeg, en indien die mogelijkheid bestond, of hij ze wilde zien. Tenslotte gaat het eveneens niet aan, zoals Batey's tekenaar Teringo deed, om reconstructietekeningen te maken die gebaseerd zijn op fantasie in plaats van op

archeologische vondsten en om deze reconstructietekeningen vervolgens te gebruiken als basis voor een aantal overwegingen van meer historisch-interpretatieve aard.

De vraag in hoeverre het culturele milieu zoals dit in Sepphoris in de eerste eeuw n. Chr. voorhanden was een vormende invloed heeft uitgeoefend op Jezus' werken en denken is daarom in allereerste instantie een vraag die academisch van aard is en die op basis van de archeologische vondsten niet beantwoord kan worden.

b. Sepphoris en de joodse traditie

Één van de eerste dingen die bezoekers van de acropolis Sepphoris opvalt zijn bordjes met daarop een verwijzing naar „de joodse wijk.” Het betreft hier een aantal aan een antieke straat liggende huizen uit de eerste tot vierde eeuw n. Chr. die alle ten westen van de citadel liggen en waarvan overigens niet te bewijzen valt dat ze uitsluitend door Joden bewoond werden (afb. 5). Wel opvallend is dat in dit gedeelte van de opgraving verschillende vondsten gedaan zijn die een nieuw licht werpen op het dagelijks leven van de Joden in Sepphoris in de eerste eeuwen van de jaartelling. Naast een aantal gebruiksvoorwerpen die met specifieke joodse symbolen — zoals de menorah of zevenarmige kandelaar — gedecoreerd zijn, zijn er twee vondstcategoriën die elders in Romeins Palestina alleen in de oude stad van Jeruzalem in vergelijkbare hoeveelheden voorkomen. Het betreft hier rituele baden (*mikvaot*) en kalkstenen vaatwerk.

In een aantal huizen op de acropolis van Sepphoris zijn bepleisterde uit-hollingen in de rots gevonden die via een trap toegankelijk zijn. Deze uit-hollingen moeten naar alle waarschijnlijkheid als rituele baden worden beschouwd. Dergelijke baden dienden ter reiniging van diegenen die ritueel onrein geworden waren. Het idee dat iemand onrein kon worden, heeft een bijbelse oorsprong (Lev. 11-15) maar werd door de rabbijnen verder uitgebouwd door middel van het voortdurend exegeteren van de bijbelse tekst.⁸ Reinheid nam een dergelijk belangrijke rol in het rabbijnse denken in dat wel gesuggereerd is dat discussies omtrent reinheid de drijvende kracht achter het opstellen en structureren van de *Misjna* waren.⁹ Hoe dit ook moge zijn, de vondsten in Sepphoris suggereren dat rituele reinheid

⁸ Bijvoorbeeld door een dode aan te raken, of door zich in hetzelfde huis als een dode te bevinden; dit is de hoogste graad van onreinheid.

⁹ De *Misjna* bevat een collectie voorschriften en discussies die aanvankelijk mondeling werden overgeleverd maar later op schrift werden gesteld. Het is niet precies duidelijk wanneer dit gebeurde. Wetenschappers houden veelal vast aan de traditionele datering van deze gebeurtenis aan het begin van de derde eeuw n.Chr.

Afb. 5. „Joodse wijk” te Sepphoris

voor sommige bewoners van deze stad een even belangrijke rol speelde als voor de bewoners van Jeruzalem, waar deze *mikvaot* eveneens in grote hoeveelheden zijn aangetroffen.

Hoewel de vondsten in Sepphoris enerzijds parallel lopen met vondsten die andere delen van Romeins Palestina — en met name in Jeruzalem en omstreken — gedaan zijn, toch zijn er ook verschillen. In Judaea komen *mikvaot* na het jaar 70 n. Chr. nauwelijks meer voor, terwijl het gebruik van deze baden in Sepphoris ook na de eerste eeuw gewoon doorloopt. Dit is conform hetgeen men op basis van een lectuur van de rabbijnse literatuur zou verwachten, maar het gaat in tegen een these die vooral door de Israëliische archeoloog Ronnie Reich verdedigd wordt, namelijk dat met de verwoesting van de Tempel in Jeruzalem het reinheidsideaal weldra aan belang begon in te boeten.

Er bestaan vooral opvallende overeenkomsten met het Jeruzalemse vondstmateriaal wat betreft de tweede vondstcategorie waarnaar al kort verwezen werd, het kalkstenen vaatwerk. Het betreft hier vaatwerk zoals kommen, schotels en borden, dat uit kalksteen werd vervaardigd, en waarvan de belangrijkste productiecentra in de directe omgeving van Jeruzalem lagen. Men heeft zich begrijpelijkerwijs afgevraagd waarom dit aardewerk dat voornamelijk in de eerste eeuw n. Chr. in gebruik geweest schijnt te

zijn, zo populair was. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat volgens latere tradities die in de rabbijnse literatuur zijn terug te vinden, steen niet onrein kan worden. Ook wat hun gebruiksvoorwerpen betreft lijkt het er dus op dat de bewoners van Sepphoris veel gemeen hadden met de bewoners van Jeruzalem die dit vaatwerk eveneens in grote hoeveelheden gebruikt hebben.

In een uit 1995 daterend boek met als titel *Galilee. History, People, Politics* heeft de nieuwtestamenticus Richard Horsley de hypothese opgesteld dat voornoemde vondsten op de acropolis van Sepphoris moeten worden gezien als bewijs voor de presentie van Joden die uit Jeruzalem afkomstig waren en die met de Tempelariëstocratie in directe verbinding stonden. Een dergelijke hypothese is niet alleen gebaseerd op de parallel tussen het vondstmateriaal uit Jeruzalem aan de ene kant en dat uit Sepphoris aan de andere. Ook speelt het gebrek aan betrouwbare literaire bronnen betreffende de geschiedenis van Galilea in de voorromeinse tijd bij deze gedachtengang een rol. Zoals al werd aangetekend, is er nauwelijks informatie beschikbaar over hetgeen er in Galilea gebeurde in de periode die zich uitstrekt tussen de inbezitname van deze streek door de stammen Issakkar, Naftali, Zebulon, en Aser en de geleidelijke verovering van het gebied door de Makkabeeën in de tweede helft van de tweede eeuw v. Chr. Temeer daar ook in de latere rabbijnse literatuur de bevolking van Galilea vaak wordt afgeschilderd als weinig nauwgezet bij het in praktijk brengen van bepaalde religieuze gebruiken, ligt Horsley's hypothese „kolonisatie door Jeruzalem” misschien voor de hand. Maar bij nader inzien roept ze toch ook een aantal vragen op.

Om met het laatste punt — de opmerkingen over de Galileesche landbevolking in de rabbijnse literatuur — te beginnen. De door Horsley geciteerde bronnen kunnen als voorbeeld dienen voor het feit dat een historio-
grafische evaluatie van de rabbijnse literatuur moeilijk en vaak ook onmogelijk is. De meeste desbetreffende opmerkingen stammen namelijk uit een veel latere periode en zijn in allereerste instantie het gevolg van een aantal „literair-kritische” discussies. Deze discussies of beter „literaire constructies” bieden daarom dan ook weinig en mogelijk zelfs helemaal geen betrouwbare informatie aangaande de situatie in Sepphoris en omstreken in de vroege eerste eeuw n. Chr.

Meer algemeen kan men stellen dat in de eerste eeuw de contacten tussen Galilea en Judaea misschien toch intensiever geweest zijn dan Horsley wil toegeven. Zoals onder andere blijkt uit het verhaal van „Jezus in de Tempel” reisden bewoners van Galilea op gezette tijden naar Jeruzalem. Men mag aannemen dat ze dit uit vrije wil deden en men kan er eveneens

vanuit gaan dat het bestaan van dit gebruik een indicatie is voor het feit dat de bewoners van Galilea op een aantal essentiële punten veel gemeen hadden met hun joodse geloofsbroeders in Judaea. Wanneer we in Sepphoris rituele baden en kalkstenen aardewerk aantreffen, behoeft dan ook niet direct verondersteld te worden dat het hier een indicatie betreft voor het koloniseren van Galilea door de Jeruzalemse Tempelariëstocratie of hun partijgangers. De vondsten in Sepphoris maken veeleer het tegenovergestelde aannemelijk, namelijk dat op het gebied van de religieuze gebruiken en orthopraxie Galilea en Judaea beide een vergelijkbare ontwikkeling doormaakten.¹⁰

Tenslotte moet nog worden aangetekend dat de discussie over de vraag hoe bepaalde vondsten geïnterpreteerd dienen te worden eigenlijk nog niet goed op gang is gekomen. Zo komen in de huizen op de acropolis van Sepphoris bijvoorbeeld ook overblijfselen van varkensbotten voor. Normaliter worden dit soort vondsten geduid als bewijs voor een verandering in de demografische samenstelling van de bevolking c.q. voor het opkomen van het Christendom. Wanneer men echter de rabbijnse literatuur wat nader onder de loupe neemt, ontdekt men dat er wel degelijk Joden bestonden die onkosher vlees in handen kregen, hetgeen uiteraard de woede van de rabbijnen opriep.

Daarnaast moet men zich bij de rabbijnse literatuur — zeker wanneer deze zich op de eerste eeuwen n. Chr. betreft — altijd blijven afvragen hoe doorslaggevend de rabbijnse visie op bepaalde maatschappelijke verschijnselen was. We hebben reeds gezien dat het geenszins zeker is dat de rabbijnen direct vanaf het ontstaan van hun beweging een meerderheidsstandpunt vertegenwoordigden. Iets dergelijks blijkt alleen al uit het feit dat de rabbijnen, die zelf overigens ook vaak van mening verschilden, zich met een zekere regelmaat gedwongen voelden water in de wijn te doen wanneer ze met volksgebruiken geconfronteerd werden die niet uit te bannen bleken. Dergelijke overwegingen leiden op hun beurt weer tot de nog fundamentele vraag: Wie bepaalde eigenlijk wie er wel en wie er niet joods was? Het is zeker denkbaar dat in het dagelijkse leven veel Joden minder stringent waren dan de rabbijnen lief was, maar dat betekent niet automatisch dat ze zich daarom ook minder joods voelden. Verder mag men ook veronderstellen dat een dergelijk gebrek aan striktheid niet automatisch het gevolg van onwil maar ook van onwetendheid kan zijn. Het voorkomen van varkensbotten in Sepphoris duidt kortom niet automatisch op een verandering in de samenstelling van de lokale bevolking maar kan evenzo

¹⁰ Voor een gedetailleerdere uiteenzetting, vgl. mijn artikel geciteerd in de bibliografie.

goed een indicatie zijn dat de joodse samenleving in Sepphoris gedurende de eerste eeuwen van de jaartelling veel pluriformer was dan men op basis van een oppervlakkige lectuur van de rabbijnse literatuur zou verwachten.

Verder onderzoek zal op dit vlak meer helderheid moeten zien te scheppen. Het mag echter duidelijk geworden zijn welke belangrijke rol archeologisch onderzoek in deze speelt. Indien er nooit systematisch in Israël en met name in Sepphoris zou zijn opgegraven, dan was men zich waarschijnlijk lang niet zo snel bewust geworden van het feit dat literaire bronnen vaak vanuit een zeer specifieke invalshoek geschreven zijn en daarom ook vaak slechts een zeer beperkte inzage geven in gecompliceerde historische processen.

4.c. Sepphoris in de late Oudheid

In de late Oudheid maakte Sepphoris een ongekende bloei door. De vondsten die in de dalengte tussen de acropolis en de waterreservoirs gedaan zijn laten daarover geen enkele twijfel bestaan. In dit opzicht sporen de ontdekkingen in Sepphoris met archeologische vondsten die elders in dit deel van het Nabije Oosten gedaan zijn. Niet alleen in Galilea, ook in het zuiden van het land (de Negev) en in aangrenzende gebieden in het noorden (Syrië) zette het economische verval klaarblijkelijk veel later in dan lang verondersteld werd. Ook hier geldt wederom dat onderzoekers pas heel geleidelijk zijn begonnen de implicaties van deze ontdekkingen en de methodische problemen die hiermee verbonden zijn, nader te onderzoeken.¹¹

In het specifieke geval van Sepphoris is echter nu al duidelijk dat Sepphoris zowel in cultureel als economisch opzicht zich niet slechts op de directe omgeving richtte, maar ook in supraregionale trends participeerde. Aardewerkvondsten geven aan dat internationale import in Sepphoris dezelfde rol ging spelen als dat elders in laatantieken Palestina het geval was.

Cultureel gezien was Sepphoris eveneens verre van geïsoleerd. Dit blijkt uit de materiële overblijfselen ter plaatse. Het mozaïek dat ook de afbeelding van de „Mona Lisa of the Galilee” bevat, vertoont bijvoorbeeld opvallend veel stilistische overeenkomsten met mozaïeken die in de Hauran (zuid-Syrië) in steden zoals Philippopolis ontdekt zijn. Meer algemeen is het feit dat zowel kerken als synagogen min of meer naast elkaar in de stedelijke topografie geïntegreerd voorkomen een verschijnsel dat ook elders — met name buiten Galilea — geattesteerd is. Een dergelijk

¹¹ Een goed en recent voorbeeld hiervan is G. Tate's *Les campagnes de la Syrie du Nord* (1992) waarin hij een poging doet het werk van G. Tchalenko op een hoger plan te brengen.

verschijnsel duidt op de sterke maatschappelijke positie die Joden wisten in te nemen ook nadat door middel van een aantal wetten getracht werd joodse openbare gebouwen uit het stedelijke landschap te elimineren.

5. Conclusie

De opgravingen die de afgelopen tien jaar in Sepphoris hebben plaatsgevonden, hebben een stad aan het licht gebracht die een continue bewoningsgeschiedenis kende van de hellenistische tijd tot in de late oudheid (derde eeuw v. Chr. tot zevende eeuw n. Chr.). Lang voor het begin van de hellenistische tijd wist Sepphoris echter al bewoners aan te trekken. Ook werd de stad nooit helemaal verlaten, zelfs niet nadat in de late oudheid het economisch verval de stedelijke structuur steeds meer begon aan te tasten.

Sepphoris is de eerste *site* in Galilea die aan een grootschalig archeologisch onderzoek wordt onderworpen. Uit de tot nu toe gedane vondsten blijkt dat deze stad over een pluriforme bevolking beschikt moet hebben. Hoe pluriform is een vraag die door verder archeologisch onderzoek in het algemeen, en door een nauwgezette evaluatie van de reeds gedane vondsten in het bijzonder, nader onderzocht dient te worden. Zoals in de loop van dit artikel is gebleken, is het interpreteren van de vondsten een gecompliceerde aangelegenheid. Desalniettemin zal de publikatie van de opgravingsverslagen veel bijdragen aan het nuanceren van het tegenwoordig bestaande beeld aangaande de opkomst van het rabbijnse Jodendom en de uitbreiding van het vroege Christendom.

Literatuur

- RICHARD A. BATEY, *Jesus and the Forgotten City. New Light on Sepphoris and the Urban World of Jesus* (Grand Rapids: Baker Book House 1991)
- DAVID ADAN-BAYEWITZ, *Common Pottery in Roman Galilee. A Study of Local Trade* (Ramat Gan: Bar-Ilan University Press 1993)
- ROLAND DEINES, *Jüdische Steingefäße und pharisäische Frömmigkeit. Ein archäologisch-historischer Beitrag zum Verständnis von Joh 2,6 und der jüdischen Reinheitshalacha zur Zeit Jesu*. WUNT 2. Reihe, 52 (Tübingen: J.C.B. Mohr [Paul Siebeck] 1993)
- SEAN FREYNE, *Galilee from Alexander the Great to Hadrian, 323.B.C.E. to 135 C.E.* (Wilmington: Glazier 1980)
- M. GOODMAN, *State and Society in Roman Galilee, A.D. 132-212* (Towota: Rowman and Allenhand Publishers 1983)
- RICHARD A. HORSLEY, *Galilee. History, People, Politics* (Valley Forge: Trinity Press International 1995)

- id.*, *Archaeology, History, and Society in Galilee* (Valley Forge: Trinity Press International 1996)
- LEE I. LEVINE, *The Rabbinic Class of Roman Palestine in Late Antiquity* (Jerusalem and New York: Yad Izhak Ben-Zvi and the Jewish Theological Seminary of America, 1989)
- id.*, *The Galilee in Late Antiquity* (New York and Jerusalem: The Jewish Theological Seminary 1992)
- R. MARTIN NAGY *et al.* (eds.), *Sepphoris in Galilee. Crosscurrents of Culture* (Winona Lake: Eisenbrauns 1996)
- ERIC M. MEYERS, „The Cultural Setting of the Galilee: The Case of Regionalism and Early Judaism,” *ANRW* II, 19.1, (1979): 686-702
- id. et al.*, *Sepphoris* (Winona Lake: Eisenbrauns 1992)
- id.*, „Aspects of Roman Sepphoris in the Light of Recent Archaeology,” in: F. MANNES and E. ALLIATA (eds.), *Early Christianity in Context. Monuments and Documents*. SBL Collectio Maior 38 (Jerusalem: Franciscan Printing Press 1993)
- STUART S. MILLER, *Studies in the History and Traditions of Sepphoris* (Leiden: Brill 1984)
- id.*, „Sepphoris, the Well Remembered City,” *BA* 55 (1992): 74-84
- A. OPPENHEIMER, *The 'Am Ha-aretz* (Leiden: Brill 1977)
- LEONARD V. RUTGERS „Sepphoris in Late Antiquity: Methodological Reflections on the Archaeological Finds from the Domestic Quarter in Sepphoris,” in: H. LAPIN (ed.), *Proceedings of the University of Maryland Conference on Religious and Ethnic Communities in Later Roman Palestine* (in druk)
- LEROY WATERMAN, *Preliminary Report on the University of Michigan Excavations at Sepphoris, Palestine, in 1931* (Ann Arbor: University of Michigan Press 1937)
- EHUD NETZER and ZEEV WEISS, „New Evidence for Late-Roman and Byzantine Sepphoris,” in: *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research*. Journal of Roman Archaeology. Supplementary Series Number 14 (Ann Arbor 1995)

DE HETTITISCHE CULTUSINVENTARISSEN

JOOST HAZENBOS

1. *De Hettitische cultus: algemeen*

Onder de Hettitische religieuze teksten die bewaard zijn gebleven springen de zogenaamde „feestbeschrijvingen” het meest in het oog. De tot dit genre behorende teksten geven een gedetailleerde beschrijving van de liturgie van de Hettitische staatsfeesten. Zo is er een uitgebreide documentatie voorhanden over twee grote feesten die in de lente, aan het begin van het Hettitische jaar, en halverwege het jaar, in de herfst, werden gevierd en daardoor belangrijke punten in het jaar markeerden. Voor deze beide feesten, die elk ruim een maand duurden, werden kosten noch moeite gespaard. Zij zorgden tevens voor een aanzienlijke aanslag op de koninklijke agenda, aangezien de koning, als hoogste religieuze functionaris, gedurende deze feesten elke dag een rol te vervullen had. Naast deze twee feesten zijn ook andere belangrijke staatsfeesten uit de teksten bekend.

De Hettitische religieuze praktijk bestond niet slechts uit de staatsfeesten, die overwegend in de hoofdstad Ḫattuša en haar omgeving werden uitgevoerd: de steden en dorpen in de provincie hadden hun eigen lokale cultus. Een illustratie hiervan biedt de zogeheten „Instructie voor de Grensgouverneur”, waarin een koning de gouverneurs van grensplaatsen aanwijzingen gaf over hoe zij te handelen hadden. De tekst bestrijkt een veelheid van terreinen en handelt over de versterking van vestingen, juridische aangelegenheden, etc. Ook de cultus behoorde tot de verantwoordelijkheden van de gouverneur. Hij diende erop toe te zien dat de tempels in zijn district niet vervielen. Voorts moest hij nagaan of de cultusobjecten in orde waren en of er genoeg personeel voorhanden was. De tekst besteedt niet alleen aandacht aan de tempels, maar ook de cultus in de vrije natuur komt aan de orde. In de open lucht opgestelde stèles dienden in goede staat te verkeren, en aan deze stèles moesten regelmatig offergaven worden gebracht, evenals aan bronnen, rivieren en bergen. Een interessant aspect bij dit alles was, dat uit de Instructie blijkt dat de verantwoordelijkheid voor de lokale cultus niet gedecentraliseerd was. Integendeel: de centrale autoriteiten in de hoofdstad Ḫattuša moesten op de hoogte worden gehouden van de toestand van het cultusgerei in de tempels, zoals moge blijken uit het volgende citaat uit de Instructie: „Vervolgens dient de grensgouverneur

het cultusgerei van de godheid op te tekenen en het (d.w.z. de lijst ervan) aan Zijne Majesteit te doen toekomen”.

De cultusobjecten moesten dus geïnventariseerd worden en de zo tot stand gekomen inventaris moest aan het koninklijk paleis worden gestuurd. De hierboven geciteerde Instructie-passage doet het vermoeden rijzen dat er in Ḫattuša, het huidige Boğazkale in Centraal-Anatolië, onder de vele duizenden tekstfragmenten die daar zijn gevonden ook cultusinventarissen aan te treffen zijn. Deze verwachting wordt niet beschaamd. Inderdaad is het genre „cultusinventaris” in Ḫattuša vertegenwoordigd. Het overgrote deel van deze tekstgroep stamt overigens uit latere tijd dan de „Instructie voor de Grensgouverneur”, die uit de eerste helft van de 14e eeuw v.Chr. dateert. Op grond van tekenvormen en historische argumenten wordt dit leeuwendeel ruwweg anderhalve eeuw later, in de tweede helft van de dertiende eeuw, geplaatst. Een aantal inventarissen noemt een koningsnaam. Dit is steeds Tudḫalijaš. Neemt men de genoemde schriftkenmerken in aanmerking, dan moet het zich daarbij om Tudḫalijaš IV handelen. Het is echter zeer goed mogelijk, dat niet alle dertiende-eeuwse cultusinventarissen aan deze koning toe te schrijven zijn; een deel van deze tekstgroep kan zeer wel uit de tijd van Ḫattušiliš III, de voorganger van Tudḫalijaš IV stammen. Uit andere teksten blijkt, dat beide koningen zich zeer intensief met de cultus hebben beziggehouden. Wat Tudḫalijaš IV betreft zijn daar in recente tijd nog archeologische gegevens bijgekomen. Gedurende met name de jaren tachtig zijn namelijk in de zogenaamde Bovenstad in het zuiden van Ḫattuša enige tientallen tempels gevonden, die door de opgraver P. Neve aan Tudḫalijaš IV zijn toegeschreven.

2. *De cultusinventarissen: inhoudelijke aspecten*

Wat was de inhoud van de zogeheten cultusinventarissen? Gaat het nu bij dit tekstgenre, zoals de naam suggereert, slechts om lijsten van voorwerpen? Deze lijsten vormden inderdaad een zeer belangrijk onderdeel van de cultusinventarissen, maar waren beslist niet het enige. Een cultusinventaris kon de volgende onderdelen bevatten:

- a) Een lijst van offergaven voor de in de behandelde plaats gevierde feesten.
- b) Een lijst van cultusobjecten en cultuspersoneel.
- c) Weergave van de bij het onderzoek van de cultus gebruikte documentatie.
- d) Feestbeschrijvingen.
- e) Beschrijvingen van cultusobjecten.

Deze lijst is slechts een opsomming van wat er in de tekstgroep als geheel gevonden kan worden en moet niet als een standaardindeling van de

Hettitische cultusinventaris worden beschouwd. De volgorde waarin de verschillende onderwerpen worden behandeld kan verschillen, en ook komen niet in elke cultusinventaris alle onderdelen aan de orde. Het citeren van de gebruikte documentatie is zelfs zeer zelden aan te treffen. Ook is de organisatie van de cultusinventarissen onderling verschillend: de ene inventaris behandelt een groot aantal goden van een stad, terwijl een ander een aantal steden behandelt. Overigens moet men bedenken dat de meeste Hettitische teksten niet compleet of zelfs maar zo goed als compleet bewaard zijn gebleven, en dat de cultusinventarissen op dit punt geen uitzondering vormen: in het algemeen heeft men met fragmenten van doen, die de helft of minder dan de helft van de volledige tekst weergeven. In deze gevallen kan men niet meer dan vermoeden hoe de compositie als geheel er uit zal hebben gezien.

Om een nadere indruk te geven van de inhoud van de cultusinventarissen zal nu op elk van de zonet genoemde onderdelen kort worden ingegaan. Markante passages uit Hettitische cultusinventarissen zullen hierbij in vertaling worden gebracht en vervolgens kort worden becommentarieerd.

a. Lijst van offergaven.

De bij de viering van de locale feesten benodigde offergaven worden opgesomd. Het gaat hierbij om verschillende spijsen (zowel plantaardig als dierlijk) en dranken (uiteenlopende wijn- en biersoorten). In een inventarispassage betreffende de stad *Hišarla* staat de volgende lijst van offergaven voor een godin die „Koningin” werd genoemd:

„[In] *Hišarla*: Koningin van *Hišarla*. Voor het ‘Feest van het in het vat strooien’ 3 *PARĪSU* (een maat) emmer, 1 schaap, 1 *PARĪSU* meel, 1 vat KA.GAG-bier, 1 *wakšur* (een maat) melk, 1 *UPNŪ* (een maat) grutten, 1 *tarnaš* (een maat) boterolie. De bewoners van de stad geven het regelmatig.” (KUB XLII 105 + III 7’-9’)

Het „Feest van het in het vat strooien” was een feest dat in veel plaatsen in de herfst werd gevierd: in de herfst werd een voorraadvat ritueel gevuld met een deel van de oogst, en aan het begin van de lente werd dit vat geopend. Bij het „Feest van het in het vat strooien” gaat het dus om een feest met een agrarisch karakter. De voor dit feest in *Hišarla* benodigde offergaven zijn bescheiden te noemen. Slechts een geringe hoeveelheid graan- en zuivelproducten wordt genoemd, en slechts een schaap dient als offerdier. De offergaven werden bij dit feest niet door een centrale instantie gespendeerd, maar moesten door de inwoners van het stadje zelf worden verzorgd; een grote belasting zal dit niet zijn geweest.

In een andere cultusinventaris worden de offergaven naar aanleiding van herfst- en lentefeest voor de Stormgod van de plaats Wattarwa opgesomd:

„1 stier, 14 schapen, 5 *PARĪSU* en 4 *SŪTU* (een maat) meel, 4 vaten KA.GAG-bier, 10 vaten bier, 1 *huppar*-vat bier, 3 *SŪTU* emmer voor het voorraadvat. Zijne Majesteit heeft het ingesteld; de stad geeft het regelmatig.” (KBo II 1 II 27-29)

Vergelijkt men deze opsomming met de vorige, dan blijkt al na een snelle blik dat de gaven hier rijker zijn. Ook hier moesten de bewoners van de betreffende stad voor de offers opkomen. Interessant is de toevoeging „Zijne Majesteit heeft het ingesteld”. Deze uitdrukking komt in de cultusinventarissen vaker voor en duidt op ingrijpen van de centrale autoriteiten: de Hettitische koning heeft in deze gevallen wijzigingen laten doorvoeren.

b. Lijst van cultusobjecten en cultuspersoneel.

Als cultusobjecten noemen de inventarissen verschillende soorten voorwerpen: godenbeelden, stèles en vaatwerk (onder punt e.) zal nader worden ingegaan op de in de inventarissen af en toe voorkomende beschrijvingen van cultusobjecten, vooral beelden). Als tempelpersoneel treden verschillende soorten priesters op, alsook lager personeel; in de lagere functies werden blijkens de teksten vaak gedepoteerde krijgsgevangenen ingezet. Het nu volgende voorbeeld van een lijst van tempelbezittingen van de oorlogsgod *ZABABA* is ontleend aan een inventarispassage waarin de stad Tarammeqa wordt behandeld:

„1 vuisthyton van zilver met een gewicht van 20 sjekel, 2 grote schilden, 1 lans, 3 dolken, 1 speer, 1 knots van brons, 1 bijl; het gerei van *ZABABA* is hiermee volledig behandeld. We hebben voor hem een nieuwe tempel gebouwd en een priester aangesteld.” (KUB XXXVIII 1 I 4¹-9¹)

Het in deze passage opgesomde cultusgerei past zeer goed bij het strijdbare karakter van de god. Het gebruik van de eerste persoon meervoud in de laatste zin van het citaat verdient speciale aandacht. Door deze zin wordt duidelijk dat deze inventaris een verslag van beampten is die hiermee aan hun superieuren in de hoofdstad *Ḫattuša* verantwoording aflegden over hun activiteiten in de provincieplaats waar zij werkzaam waren. In *Ḫattuša* kon men nu lezen hoe het werk vorderde en in hoeverre de gegeven instructies ook daadwerkelijk werden opgevolgd.

Het volgende citaat is het vervolg van de onder a. als tweede behandelde passage en behandelt dus weer de cultus van de Stormgod van Wattarwa:

„Eén tempel is gebouwd; de priester is gevlucht.” (KBo II 1 II 30-31)

De eerste helft van dit citaat doet verslag van het verloop van de werkzaamheden. In de tweede helft treedt een personeelsprobleem naar voren: voor de Stormgod van Wattarwa was oorspronkelijk een priester beschikbaar, maar de man die deze functie placht te vervullen was gevlucht. Aangezien niet alleen de localisering van de plaats Wattarwa onzeker is — een situering van het stadje in het noorden van het Hettitische rijk is mogelijk, maar geenszins zeker —, maar ook over zijn geschiedenis zo goed als niets bekend is, kan men over de redenen van deze vlucht alleen maar gissen. Lagen persoonlijke motieven ten grondslag aan deze stap? Had deze man zijn functie als priester zo onverantwoordelijk vervuld dat hij kon vermoeden dat hij na een controle van het tempelbezit in staat van beschuldiging zou worden gesteld? Of was de plaats Wattarwa blootgesteld geweest aan een vijandelijke aanval en behoorde de priester van de Stormgod tot een groep bewoners die bij een bestorming was gevlucht voor het oorlogsgeweld? De laatste suggestie is zeker het overwegen waard — hierover onder 3. meer —, maar, het zij nogmaals benadrukt, meer dan vermoedens uiten kan men hier niet. Hoe dan ook, de functie van deze terloopse opmerking over de gevluchte priester was, de centrale autoriteiten er op te wijzen dat er bij de bestandsopname in Wattarwa complicaties waren opgetreden. Men kan er van uitgaan dat de beambten ter plaatse nu op hun beurt nadere instructies uit de hoofdstad afwachten.

c. Weergave van de bij het onderzoek van de cultus gebruikte documentatie.

Het onderzoek van de cultus in een gegeven plaats beperkte zich niet tot een bestandsopname zoals de hier onder a. en b. behandelde. Ook werd hierbij gebruik gemaakt van schriftelijke en mondelinge documentatie: teksten werden geconsulteerd en tempelbeambten werden ondervraagd. Op grond van de zo verkregen informatie konden besluiten over eventuele vernieuwingen worden genomen.

Teksten werden geconsulteerd als het er om ging, meer te weten te komen over de in de onderzochte plaats gevierde feesten. Zoals in de algemene inleiding onder 1. al is aangeduid, waren de Hettieten uitermate grondig in het schriftelijk vastleggen van hun religieuze feesten. Naar uit indirecte aanwijzingen blijkt, vond deze vastlegging plaats op twee soorten materiaal: op met was bestreken houttabletten (vergelijkbaar met de Romeinse 'tabulae cereatae') en op kleittabletten. Door de aard van het materiaal is de tweede groep, die van de kleittabletten, naar bekend in Anatolië, net zoals in Mesopotamië, rijkelijk bewaard gebleven, terwijl de eerste groep teksten helaas in haar geheel verloren is gegaan. Dit is te meer

spijtig aangezien uit cultusinventarissen af en toe blijkt dat bij het onderzoek van de cultus deze houttabletten een belangrijke bron van informatie vormden. Zo vermeldt een inventaris betreffende de cultus van Nerik, een van de belangrijkste Hettitische cultusplaatsen, bij het onderzoek naar de feesten voor de Stormgod van Zahaluqqa in een fragmentarische passage twee typen houttabletten, het *kurta*-tablet en het *gulzatar*-tablet:

„Op een *kurta*-tablet van Muwattalliš 12 m[aand]feesten[...]. Het herfstfeest is niet gevierd. [...] *gulzatar*-tabletten. Het len[te]feest[...]” (KUB XLII 100 I 17'-19').

De geciteerde tekst dateert uit de tijd van Tudḫališaš IV. Van de aangehaalde documentatie wordt gezegd dat zij uit de tijd van koning Muwattalliš stamt; deze tabletten moeten dus tijdens het onderzoek ongeveer een halve eeuw oud zijn geweest.

In het vervolg van deze tekst, in een deel dat handelt over de god Teli-pinuš, is het volgende te lezen:

„De feesten voor hem echter — het ma[and]feest[, ...], op het kleitablet hebben w[ij] er geen gevonden.” (KUB XLII 100 IV 8'-9')

Van het genoemde kleitablet wordt in de tekst zoals die bewaard is gebleven geen datering gegeven. De „wij” in dit citaat zijn weer de controlerende beampten.

De inventaris over de cultus van Nerik biedt ook interessante voorbeelden van mondelinge documentatie. Zo is er een verklaring van Lupakkiš, priester van de Stormgod van de Hemel in Nerik vastgelegd:

„Lupakkiš sprak als volgt: 'Vroeger had ik geen [...]. Degene die hem sinds de dagen van Muwattalliš had is in Utruna als priester van de Stormgod van Nerik aangesteld. Het cultusgerei dat men aan mij had toevertrouwd toen men mij als priester aanstelde is opgesteld.'” (KUB XLII 100 III 30'-35')

Blijkbaar is Lupakkiš ondervraagd over de verblijfplaats van de cultusobjecten van de Stormgod van de hemel en heeft hij daarover verantwoording afgelegd: met datgene wat hem bij zijn ambtsaanvaarding werd toevertrouwd was alles in orde, en over de voorwerpen waarvoor zijn voorganger verantwoordelijk was, die van Nerik naar Utruna was overgeplaatst, kon hij niets zeggen.

De tempeldienaren van dezelfde god doen verderop in de tekst uitspraak over de plaatsing van het godenbeeld:

„De tempelmannen spraken [al]s volgt: 'Vroeger bevond de god zich achter in het binnenvertrek en zag de gemeente hem niet.' Nu staat hij echter op het altaar.’” (KUB XLII 100 III 36'-38')

De opstelling van het godenbeeld in zijn tempel was dus veranderd. Een interessant detail hierbij is dat het kennelijk wenselijk werd geacht dat het godenbeeld niet alleen door een priester of een paar priesters kon worden gezien, maar op een voor een grotere groep mensen zichtbare plek stond opgesteld.

d. Feestbeschrijvingen

In de cultusinventarissen worden niet alleen de offergaven voor de religieuze feesten opgevoerd, maar ook wordt de liturgie van deze feesten vaak beschreven, meestal in het kort. De verreweg het vaakst beschreven feesten zijn de herfst- en lentefeesten. Opmerkelijk hierbij is dat, wanneer men een groter aantal cultusinventarissen op het punt van de feestbeschrijvingen met elkaar vergelijkt, de beschrijvingen van de herfst- en lentefeesten in verschillende plaatsen een vergelijkbaar patroon volgen. Dit is opvallend, aangezien men zou verwachten dat in verschillende plaatsen gevierde feesten, ook als ze dezelfde aanleiding hebben, elk hun eigen karakter vertonen. In welk licht is deze eenvormigheid te zien? De verklaring dringt zich op, dat zij het gevolg is van een centrale organisatie. De autoriteiten maakten van de grootscheepse bestandsopname van de cultus niet alleen gebruik om inzake offergaven en tempelbezit orde op zaken te stellen; ook de cultuspraktijk werd gestroomlijnd, en de veelheid van locale gebruiken werd vervangen door een over het hele rijk gestandaardiseerde liturgie. Als voorbeeld van een standaard-feestbeschrijving moge de volgende beschrijving van het herfstfeest voor de berggod Malimalijaš dienen:

„Wanneer het herfst wordt, strooit men in het voorraadvat. Men offert 1 schaap. Men legt zowel rauw als gekookt vlees neer. Er is $\frac{1}{2}$ *SÛTU* meel en 1 *hanešš*-vat bier voor de offertafel. Er is 1 *SÛTU* meel en 1 *huppar*-vat bier ter verzorging. Men breekt dik brood. Men vult de rhytons. Men eet. Men drinkt.”
(KUB VII 24 + I 6-10)

Deze passage bestaat uit louter vaste formules. Zoals gebruikelijk bij de locale herfstfeesten wordt ook hier het voorraadvat ritueel gevuld. Een belangrijk element in de herfst- en lentefeesten, dat ook hier aan de orde komt, is het gemeenschappelijke eten-en-drinken. De hier vertaalde passage zegt niets over de plaats waar deze bijeenkomst plaats vond. In veel cultusinventarissen echter wordt verteld dat de gemeenschap met de god (in de vorm van een stèle of beeld) de stad uitgaat en in de vrije natuur feest viert. Het godenbeeld werd gewassen en kreeg offers. Ook wordt in een aantal teksten beschreven hoe de god werd geamuseerd. Dit gebeurde door het houden van spelen, met wedstrijden in steengooien, steenheffen

en worstelen. Uitzonderlijk is de beschrijving van een ritueel schijngevecht in de volgende passage. Het gaat hierbij om een onderdeel van het hersftfeest voor de Stormgod van Guršamašša:

„Men verdeelt de jongemannen in twee helften en men benoemt hen: de ene helft noemt men ‘Mannen van Ḫatti (d.w.z. Hettieten)’, en de andere helft noemt men ‘Mannen van Maša’. De Mannen van Ḫatti hebben wapens van brons; de Mannen van Maša hebben echter wapens van riet. Zij strijden en de Mannen van Ḫatti overwinnen hen.” (KUB XVII 35 III 9-14)

De precieze achtergrond van dit schijngevecht is onbekend. Mogelijk werd hier een overwinning van de Hettieten op de stad Maša die lang geleden had plaatsgevonden ritueel nagespeeld.

Men mag aannemen dat de hierboven beschreven locale feesten, met hun vieringen waaraan de gehele plaatselijke bevolking deelnam en met hun speelse elementen, tot de hoogpunten van het gemeenschapsleven behoorden.

e. Beschrijvingen van cultusobjecten.

In een aantal inventarissen worden de cultusobjecten niet alleen opgesomd, maar ook nader beschreven. Deze passages maken het mogelijk, bewaard gebleven Hettitische afbeeldingen van goden, als standbeeld, als reliëf of op zegels, met uit de teksten bekende godennamen te identificeren. In verband met hun belang voor de kennis van de Hettitische iconografie vormen zij dan ook het meest behandelde en geciteerde onderdeel van de cultusinventarissen. Als eerste voorbeeld van een beschrijving van een godenbeeld wordt hier de beschrijving van het beeld van Šauška (de Hurritische pendant van Ištar) met haar dienaressen Ninattaš en Kulittaš vertaald. Het beeld moet er imponerend uit hebben gezien:

„Šauška: [...] zittend. Uit haar schouder [komt een vleugel]. In haar rechterhand [houdt zij] een goud[en be]ker. [In haar linkerhand h]oudt zij een goud[en] heilssymbool. Onder haar bevindt zich een met zilver inge[legde] basis. [Onder] de ba[sis] ligt een met goud inlegde *awiti* (wrsch. een gevleugelde leeuw). Ter re[chter- en ter linker zijde] van de [vl]eugels van de *awiti* staan Ninattaš en [Kul]itt[aš], van zilver, hun ogen met [gou]d ingele[gd]. [Onder] de *awiti* bevindt zich een [ba]sis van hou[t].” (KUB XXXVIII 2 I 7'-16')

Het door Šauška in de linkerhand gehouden „heilssymbool” is hoogstwaarschijnlijk een materiële weergave van het Hettitische hiëroglief voor „heil”: een driehoek. De godheid Šauška of Ištar kwam zowel in een vrouwelijke als in een mannelijke verschijningsvorm voor; in bovenstaand citaat wordt waarschijnlijk op Šauška als godin gedoeld, al is dat niet zeker aangezien in de eerste zin de geslachtsbepaling van het beeld verloren is gegaan.

Weinig minder fraai zal het in de volgende passage beschreven beeld van de LAMMA van het Veld zijn geweest. De „LAMMA van het Veld” was een beschermgod van de natuur. In de stad Wijanawanta zag zijn beeld er als volgt uit:

„Wijanawanta, LAMMA van het Vel[d. Als voorstelling van de godheid] 1 gouden beeld, een man, staande, bekl[eed] met een *kuruti* (mogelijk een helmachtige hoofdbedekking?). In zijn rechterhand houdt hij een b[oo]g van goud. [In] zijn link[erhand] houdt hij een gouden adelaar en een gouden haas. 1 gouden zwaard, gouden vruchten zitten eraan. Hij staat op een gouden hert dat op vier poten staat.” (KUB XXXVIII 1 II 1'-6') (Fig. 1).

De boog en de dieren bij dit beeld dienen om het karakter van de LAMMA van het Veld als natuur- en jachtgod te onderstrepen.

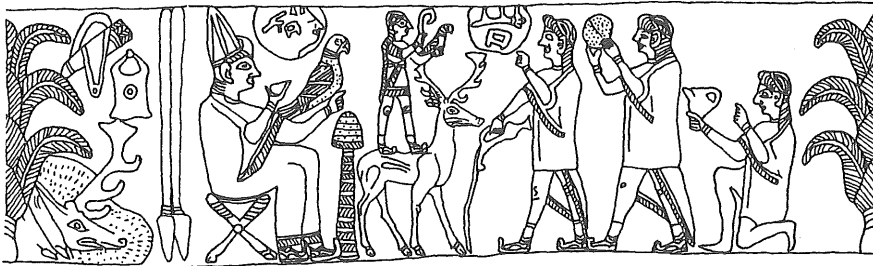

Fig.1 — God van het Beschermgod (LAMMA)-type. Zoals in het tekstcitaat staat hij op een hert (links). In zijn rechterhand houdt hij echter een kromstaf, in zijn linker alleen een roofvogel (adelaar/valk).

Niet altijd werd een god afgebeeld in menselijke gestalte. Ook afbeeldingen in diergestalte en aniconische voorstellingen kwamen voor. Regelmatig vindt men de hoofdgod van het Hettitische pantheon, de Stormgod, afgebeeld als stier, een dier waarmee hij van oudsher werd geassocieerd:

„[Stormgod van ...-i]tta (stadsnaam, deels verloren). Vroeger was hij een houten rund. [Zijne Majesteit] heeft [hem in de vorm van een] ijzeren [st]ier laten maken.” (VBoT 26:5'-6') (Fig. 2).

De aanvulling van de Stormgod in de eerste zin van deze passage is zeker gesteld door het feit dat even verderop in de tekst een feest voor deze god wordt genoemd. Vaak is, zoals hier, niet slechts het beeld beschreven, maar is ook een verandering aangeduid: zo is hier een houten godenbeeld door een ijzeren godenbeeld vervangen. Hierdoor is de passage interessant met het oog op de door Tudhalijs doorgevoerde cultusrestauratie.

Fig. 2 — Zilveren stierhyton als cultusobject van de Hettitische Stormgod. Bron: O.W. Muscarella (ed.), *Ancient Art. The Norbert Schimmel Collection* (Mainz 1974), nr. 124.

3. Doel

Na deze bespreking van de inhoudelijke kanten van de cultusinventarissen is het tijd geworden, de aandacht te richten op hun doel en op de operatie waarvan zij een onderdeel hebben gevormd. In het voorafgaande is duidelijk geworden dat de inventarissen niet alleen gericht zijn op het louter vastleggen van de cultus in een groot aantal plaatsen in het rijk, maar dat ook veranderingen worden vermeld. Deze veranderingen hadden betrekking op alle aspecten van de locale cultus: op de offergaven (zie 2.a), het tempelpersoneel (zie 2.b), op cultusobjecten (zie 2.e), en ook op de wijze waarop de belangrijke seizoensfeesten van herfst en lente dienden te worden gevierd (zie 2.d). Ook is gebleken dat het overgrote deel van de inventarissen slechts een beperkte periode bestrijkt, en wel, grof gezegd, de tweede helft van de dertiende eeuw v.Chr., namelijk de regeringsperiode van Tudḫalijaš IV, en misschien ook deels die van diens vader Ḫattušiliš III (zie onder 1). Blijkbaar is er in deze begrensde tijdsspanne een groot-scheepse operatie op touw gezet en uitgevoerd, waarbij de cultus in het rijk werd geïnventariseerd en waar nodig hersteld of herzien.

Wat zijn de achtergronden van deze operatie geweest? Deze vraag verdient aandacht aangezien men er zeker van kan zijn dat de inventarisering en restauratie van de cultus een zeer grote aanslag op de Hettitische staatskas met zich mee hebben gebracht. Bij de beantwoording van deze vraag moet men zich enerzijds de politieke en militaire situatie van het Hettitische rijk in de dertiende eeuw voor ogen voeren. Die was verre van stabiel. Met name vormden de Gašga-nomaden een permanente bedreiging voor de noordgrenzen van het land, zelfs zozeer, dat Nerik, een van de belangrijkste cultusplaatsen, lange tijd van de Hettitische invloedssfeer was afgesneden en pas dankzij Ḫattušiliš III weer quasi-definitief (het Gašga-gevaar is nooit echt geweken) ingelijfd kon worden. Een aantal geleerden heeft dan ook het vermoeden geopperd dat de cultusrestauratie zich tot het noorden van het rijk heeft beperkt en als reactie op de door de Gašga-nomaden aangerichte verwoestingen is te zien. De af en toe in de inventarissen opduikende berichten over gevluchte priesters (zie 2.b) werden ook in dit licht gezien. Toch kan dit niet de hele verklaring zijn. Hoe fragmentarisch de kennis van de Hettitische geografie ook nog steeds is, men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat een aantal in de cultusinventarissen behandelde plaatsen meer zuidelijk te situeren zijn en zich buiten het door de Gašga-nomaden bedreigde gebied moeten hebben bevonden. Ook hier in het zuiden kunnen vijandelijke verwoestingen tot verval van de cultus hebben geleid. Hier werden de grenzen immers ook regelmatig bedreigd: men hoeft slechts aan de Hurrieten en de Assyriërs te denken.

Anderzijds: cultusvoorwerpen vervallen nu eenmaal na verloop van tijd, en priesters zijn niet noodzakelijkerwijs heiligen. Uit orakelteksten die betrekking op de cultus hebben is bekend dat cultusobjecten af en toe in slechte staat verkeerden, en dat priesters het met de rituele voorschriften niet altijd even nauw namen. Het is kortom zeer wel aan te nemen dat niet alleen vijandelijke vernielingen de achtergrond van de cultusrestauratie hebben gevormd, maar dat het ook meer in het algemeen tijd was geworden om op het gebied van de cultus weer eens orde op zaken te stellen. Immers: een slecht uitgevoerde cultus zorgde voor ontevreden goden, en ontevreden goden ontzegden hun steun aan het rijk, wat weer tot allerlei rampen aanleiding kon geven.

4. *Nieuwe tekstvondsten: Kuşaklı*

De in het voorafgaande behandelde cultusinventarissen zijn, zoals verreweg de meeste Hettitische teksten, alle in de hoofdstad Ḫattuša gevonden. Onverwacht is hier in 1992 en vooral in 1994 een nieuwe bron

bijgekomen. In deze jaren is in Kuşaklı (ong. 50 km. ZZW van de Turkse plaats Sivas), dat in de Hettitische tijd mogelijk Šarešša heette, een groep van ruim 40 Hettitische tekstfragmenten gevonden: voornamelijk feestbeschrijvingen, orakels en cultusinventarissen¹. Op grond van de paleografie zijn deze teksten in de tweede helft van de dertiende eeuw v.Chr. te dateren. Een verband van de hier gevonden cultusinventarissen met hun tegenvoetters uit Hattuša lijkt dus waarschijnlijk. De teksten bevatten lijsten van offergaven, cultusobjecten, feesten, tempels en tempelpersoneel. Interessant is vooral een tekst waarin verklaringen van tempelpersoneel zijn vastgelegd (vgl. hiervoor onder 2.c). De vondst van cultusinventarissen te Kuşaklı is van belang, omdat hieruit zonneklaar blijkt wat men reeds vermoedde, namelijk dat de cultusadministratie niet alleen in de hoofdstad, maar ook in de betreffende plaatsen zelf werd bewaard. Ook meer in het algemeen is deze tekstvondst voor de Hettitologie interessant. Gedurende lange tijd waren de Hettitologen voor hun tekstmateriaal immers voornamelijk op vondsten uit Boğazkale/Hattuša aangewezen. In de laatste decennia is hier op verheugende wijze verandering in gekomen, en nu is Kuşaklı na Maşat (zie hiervoor de bijdrage van F. Tjerkstra in Phoenix 39,1 van 1993) en Ortaköy de derde plaats waar buiten Hattusa een grotere Hettitische tekstgroep is gevonden.

5. Literatuur

Vooral de cultusinventarissen die beschrijvingen van godenbeelden bevatten hebben in de hettitologische literatuur aandacht gekregen. Zie vooral C.-G. FRHR. VON BRANDENSTEIN, *Hethitische Götter nach Bildbeschreibungen in Keilschrifttexten*, (=Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft 46. Band, 2. Heft, Leipzig 1943). Een latere en meer uitgebreide publicatie van deze tekstgroep is L. (JAKOB-)ROST, *Zu den hethitischen Bildbeschreibungen*, Mitteilungen des Instituts für Orientforschung VIII (Berlin 1961) 161-217 (1. Teil) en IX (Berlin 1963) 175-239 (2. Teil).

De belangrijkste publicatie over de Hettitische cultusinventarissen meer in het algemeen is C.W. CARTER, *Hittite Cult-Inventories* (Chicago 1962). Het boek is echter alleen als Amerikaanse dissertatie in xerocopy uitgegeven en daardoor zeer moeilijk te vinden.

¹ Zeer hartelijke dank ben ik verschuldigd aan Prof. dr G. Wihelm, de filoloog van de opgraving te Kuşaklı, die mij zijn autografieën van de aldaar gevonden cultusinventarissen reeds voor hun publicatie ter beschikking heeft gesteld.

Over de opgravingen in Kuşaklı en de daar gevonden teksten informeren archeologische en filologische artikelen in de *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin* 127 (Berlin 1995) en 128 (Berlin 1996).

JOOST HAZENBOS is wetenschappelijk medewerker aan het Altorientalische Institut van de Universität Leipzig. In het kader van een promotie-onderzoek voor de Universiteit van Amsterdam (promotores: Th.P.J. van den Hout en Ph.H.J. Houwink ten Cate) houdt hij zich bezig met de Hettitische cultusorganisatie in de 13e eeuw v.Chr.

BOEKENNIEUWS

Egypte

Tentoonstelling Koptische kunst en catalogus

MARTIN VON FALCK & FRIEDERICKE LICHTWARK (red.), *Ägypten: Schätze aus dem Wüstensand — Kunst und Kultur der Christen am Nil*. Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1996, 420 pp., ISBN 3-88226-872-7, hb., DM 49,-.

Voor het eerst sinds ruim dertig jaar wordt in een expositie met begeleidende catalogus een breed overzicht geboden van de huidige stand van de kennis over het laat-antieke Egypte. Zonder de pretentie van een handboek, vormt *Ägypten: Schätze aus dem Wüstensand* daarmee een uitstekende inleiding op de christelijke (Koptische) cultuurgeschiedenis van Egypte.

De tentoonstelling

De laatste grote overzichtstentoonstelling over de Kopten vond plaats in 1963 in de Villa Hügel te Essen en de publikaties waarmee die gepaard ging, zijn erg invloedrijk gebleken. Voor het eerst werd een breed en samenhangend beeld gegeven van de cultuurgeschiedenis van het laat-antieke en christelijke Egypte. Dat beeld bestond toen evenwel nog op veel punten uit een tamelijk impressionistische schets, waarbij het beschikbare materiaal werd gebruikt om die schets in te kleuren. Sindsdien is veel detailonderzoek verricht, waardoor op allerlei punten nuanceringen zijn aangebracht.

Na ruim dertig jaar is door het Gustav-Lübcke-Museum in Hamm (Westfalen) een opvolger voor deze expositie in de Villa Hügel samengesteld: *Ägypten: Schätze aus dem Wüstensand — Kunst und Kultur der Christen am Nil*. Zowel expositie als catalogus geven een aanzet tot een hernieuwd totaalbeeld en brengen een schat aan informatie bij elkaar. Een directe aanleiding om deze tentoonstelling in Hamm te organiseren, was het Zesde Internationale Congres voor Koptologie, dat van 21 tot en met 26 juli plaatsvond in het niet ver noordelijker gelegen Münster.

Ook het feit dat het Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst in Berlijn wegens verbouwing tijdelijk is gesloten, is van wezenlijk belang

geweest bij de realisatie van deze expositie. Na het Koptenmuseum in Caïro bezit dit Berlijnse museum misschien wel de belangrijkste verzameling Koptische kunst en archeologica ter wereld. Dat materiaal is nu dus volledig beschikbaar, en daarmee lieten ook andere musea zich verlokken om hun topstukken tijdelijk uit te lenen. Na Hamm reisde de expositie naar het Landesmuseum Mainz (24 november 1996 — 23 februari 1997) en gaat later nog naar de Staatliche Sammlung Ägyptischer Kunst te München (zomer 1997) en de Schallaburg bij Melk an der Donau (Oostenrijk, zomer 1998). Of in de tussentijdse perioden ook nog ergens wordt geëxposeerd is onduidelijk. Waarschijnlijk hebben vooral de textielen en de handschriften dan rust (d.w.z. duisternis) nodig.

In een mooie, sobere opstelling worden ongeveer vijfhonderd voorwerpen getoond die thematisch zijn gegroepeerd. De expositie wekt niet de suggestie dat heel Egypte in de vroege middeleeuwen de Koptische kerk aanhing; zelfs de titel is wat dat betreft erg neutraal. Duidelijk is er ook ruimte voor het voortleven van de oude Egyptische religie, evenals voor de andere religies en christelijke sekten die in deze roerige tijd bloeiden.

Voor de monumentale sculpturen en architectuurfragmenten maken snel duidelijk hoezeer hier sprake is van een vermenging van culturele invloeden: Egyptische, Griekse, Romeinse, Byzantijnse en soms ook nog Perzische invloeden verdringen elkaar. Veel hiervan had een toekomst. Zo zien we een reliëffragment in ajour-techniek met daarop afgebeeld de Egyptische god Horus, die gezeten op een paard een krokodil aan zijn lans spiest (cat. 17). Dergelijke afbeeldingen werden het voorbeeld voor latere ruitersheiligen als Sint Joris met de draak. En ook het in de middeleeuwen zo geliefde beeld van de zogende Maria met kind (*Maria lactans*) heeft zijn wortels in oude Egyptische afbeeldingen van de godin Isis met het Horuskind. Van deze laatste ontwikkeling zijn in de expositie diverse voorbeelden te zien.

Soms zien we op christelijke grafstenen Egyptische onderwereldsymbolen terugkeren. Ook het mummificeren van overledenen ging overigens gewoon door tot in de zesde eeuw, zelfs onder monniken. Op dat punt bevat de catalogus een boeiend artikel van HELMUT BUSCHHAUSEN over 'Das Mönchswesen in Abu Fano' (ongeveer 80 km. noordelijk van Assioet). Het beschrijft de recente Oostenrijkse opgravingen van het kloostercomplex dat eind vierde eeuw werd gesticht door Apa Bane. In de kloosterkerk werden niet alleen twee mummies van monniken gevonden, maar ook het niet-gemummificeerde lijk van de heilige kloosterstichter zelf. Opmerkelijk is dat uit de skeletresten van Apa Bane blijkt dat hij aan

de ziekte van Bechterew (een vergroeiing van de ruggewervels) moet hebben geleden. Het ziektebeeld waarmee die aandoening gepaard gaat, past precies bij de informatie die de beschikbare historische bronnen over deze heilige geven. Het geheel vormt daarmee een zeldzaam geval van historische en archeologische informatie die zich direct aan een met name bekende historische persoon laat relateren.

Een niet minder belangrijke bijkomstigheid is dat met deze ontdekking de Koptische kerk een belangrijke relikwie van een van haar stichters terugkreeg. Jammer is dan weer dat de restauratie van de gedachteniskerk en de nieuwe bijzetting van de heilige daarin vrijwel meteen werd tenietgedaan door de vernietigende aardbeving van 1993, die op zijn beurt weer werd gevolgd door de overstromingen van 1994 en door een plundering in 1995. Apa Bane zal opnieuw aan krachten moeten winnen, terwijl vooralsnog volstrekt onduidelijk is of op korte termijn geld beschikbaar kan komen voor een nieuwe restauratie.

Onder de verdere topstukken die deze expositie bevat en die in de catalogus worden beschreven, is de beroemde torso van het Romeinse keizerbeeld dat begin deze eeuw werd gevonden in de tuin van het toenmalige Duitse consulaat in Alexandrië (cat. 13). Het porfieren beeld vormt een prachtige parallel voor de bekende tetrarchengroep die zich in Venetië in de buitenwand van de San Marcobasiliek bevindt.

Behalve steensculptuur (zie fig. 1 op inhoudspagina van dit nummer) omvat de tentoonstelling ook een aantal fraaie stukken houtsnijwerk, waaronder het uitzonderlijke Berlijnse reliëf (mogelijk een console) met de afbeelding van de belegering/bevrijding van een stad (cat. 91). Net als veel van de stenen monumenten, is ook een deel van de houten objecten — en dan vooral de bovendorpels van deurposten — voorzien van inscripties. Ook gebruiksvoorwerpen van hout zijn vertegenwoordigd, met onder andere (brood)stempels, kammen, *kohl*-houders, een spinklos, een houten hamer plus wig, schrijfgerei, enkele muziekinstrumenten en een aandoenlijk speelgoedpaardje.

Been- en ivoorsnijwerk dat voor wat betreft de reliëftechniek hiermee verwant is, is onder meer vertegenwoordigd door enkele paneeltjes en een aantal fraai bewerkte ronde doosjes. In deze categorie bevindt zich ook een nog ongepubliceerd stuk bot met in reliëf de afbeelding (ten halven lijve) van een oudere bebaarde man die zijn linkerhand boven zijn hoofd houdt (cat. 198). De catalogustekst dateert het stuk in de 3e/4e eeuw en meldt dat vergelijkbare afbeeldingen vaak voorkomen en dat de afgebeelde man een Sileen is. Dat dit 'vorliegende Stück' het voorbeeld is geweest voor al die

andere staat er echter wel erg stellig. Bijvoorbeeld het Allard Pierson Museum in Amsterdam bezit een fraaie parallel die wordt gedateerd in de tweede eeuw en die dus ruimschoots ouder is (Inv. 7051; o.a. afgebeeld in R.A. Lunsingh-Scheurleer, *Egypte, geschenk van de Nijl* (Steenwijk, 1992), pp. 188-189, afb. 163).

Aardewerk is in de tentoonstelling verhoudingsgewijs weinig aanwezig, terwijl een groot deel ervan dan nog bestaat uit een zeventiental zogenaamde Menas-ampullen. Dat zijn kleine platte kruikjes waarin pelgrims water uit de bron van de heilige Mena(s) konden meenemen. Deze heilige was in de middeleeuwen erg populair en Menas-ampullen worden gevonden tot ver in Noordwest-Europa.

Bij het bredere publiek zijn de Kopten echter vooral beroemd vanwege hun textiel en hun boekkunst. Koptische textielen zijn vaak in musea te vinden, maar zelden zijn er zoveel topstukken bij elkaar te zien. Sommige daarvan doen haast modern aan, zoals het fragment van een groot wandkleed met zwemmende vissen dat associaties oproept met Art Deco. Het stuk is afkomstig uit Antioe en is tegenwoordig thuis in het Louvre. Een ander en veel groter fragment van hetzelfde wandkleed bevindt zich in het Musée Historique des Tissus de Lyon. Ook kleding is vertegenwoordigd, waaronder enkele complete stukken. Wel valt in deze afdeling op hoezeer het accent op de kunsthistorisch-esthetische kwaliteiten ligt. Vrijwel nergens in de tentoonstelling of in de catalogus wordt ingegaan op de meer technische aspecten van de weefsels en hun versieringen.

Het zijn de handschriften die nog het meest direct naar de Koptische kerk verwijzen. Evangelieboeken en heiligenlevens werden vaak prachtig uitgevoerd. Archiefstukken (ook op ostraca), een recept, een romanfragment en een toverspreuk om iemands liefde te winnen, gunnen een blik in een wereld die al eeuwen geleden onder zandduinen verstoven raakte. Blikvanger vormt hier het beroemde handschrift M 612 uit de Pierpont Morgan Library in New York, gedateerd in 892/893 en oorspronkelijk afkomstig uit het klooster van de heilige Michael dat zich bevond bij Hamoeli in de Fajoem (cat. 267; cf. L. Depuydt, *Catalogue of Coptic Manuscripts in the Pierpont Morgan Library* (Leuven, 1993), Nr. 96). Hiervan wordt de fraaie en kunsthistorisch belangrijke miniatuur op folio 1v getoond, met daarop een tronende *Maria lactans*, geflankeerd door twee engelen. De miniatuur is gesigneerd door de 'priester Izaak de mindere'.

Bijzonder is dat deze codex M 612 in deze expositie tijdelijk wordt gecompleteerd door een van de drie dubbelbladen uit Berlijn. Die drie bladen (in totaal twaalf pagina's) vormden oorspronkelijk de laatste blad-

zijden van deze codex en bevatten ook het colofon. De oorspronkelijke boekband van deze codex bestaat overigens ook nog en wordt bewaard in het Koptisch Museum in Caïro.

Opmerkelijk is ook het tentoongestelde fragment van het enige handschrift van de enige biografie van Mani, de stichter van een religie waartoe zelfs de heilige Augustinus van Hippo zich enige tijd voelde aangetrokken. De tekst is een Griekse vertaling uit het Syrisch. Het boekje werd pas in 1969 ontdekt en verworven door de Papyrussammlung am Institut für Altertumskunde der Universität Köln (cat. 277). Het boekje dateert uit de vijfde eeuw en is de kleinste codex die uit de laat-antieke tijd bewaard bleef. Gesloten mat het boekblok slechts vier-en-een-halve bij vier centimeter.

Vermeldenswaard zijn verder de Nubische teksten in de tentoonstelling. Daaronder bevinden zich de enige twee volledig overgeleverde teksten in deze taal: over het martelaarschap van de heilige Mena(s) en een uittreksel uit de *canones* (de besluiten, letterlijk ‘richtlijnen’) van het concilie van Nicea. Beide teksten bevinden zich in een handschrift dat is gedateerd in 1053 en dat in 1907 werd ontdekt in Edfoe. Tegenwoordig bevindt het zich Londen (cat. 264; British Library, Oriental and India Office Collections, Inv.-Nr. Or 6805). Het handschrift bevat één niet-ingekleurde tekening van de heilige Mena(s) als ruiter.

Algemeen moet tenslotte worden opgemerkt dat deze tentoonstelling erg rijk is aan tekstdragende voorwerpen. In vrijwel alle gevallen geeft de catalogus daarbij de vertaling of (in geval van langere teksten) een samenvatting. Dat is lang geen regel in tentoonstellingscatalogi en verdient daarom hier expliciete lof. In de meeste gevallen zijn dan ook nog de foto's van een zodanige kwaliteit dat ook de oorspronkelijke tekst in het boek kan worden bekeken.

De catalogus

Zoals gemeld, heeft de catalogus niet de bedoeling om een nieuw handboek over de Kopten te zijn. De inleidingen zijn dan ook beperkt gehouden en bestrijken zeker niet alle aspecten van Koptische kunst en cultuur. De eerste bijdrage is van MARTIN KRAUSE. Hij geeft een beknopte historische inleiding op de periode en loopt dan aan de hand van de tentoongestelde voorwerpen de grote lijnen van de cultuurgeschiedenis na. Interessant is ook zijn heldere beschrijving van de drie hoofdstromen in het Koptische kloosterwezen. In een veel meer theoretisch-beschouwend artikel plaatst daarna ARNE EFFENBERGER enkele ‘Anmerkungen zur Kunst’. Hij beperkt

zich daarbij tot de steensculptuur en gaat in op het fenomeen 'Verchristlichung'.

Het meest 'afgeronde' artikel is dat van PETER GROSSMANN over 'Kirchenbau in Ägypten'. Aan de hand van een aantal recente opgravingen (de meeste door hemzelf verricht) geeft Grossmann een beeld van de typologie en de ontwikkeling van de Koptische kerkenbouw. Het al genoemde artikel van BUSCHHAUSEN over Abu Fano rondt dit inleidende deel van de catalogus af. Hoofdmoot is het catalogusdeel zelf, met de beschrijvingen van de geëxposeerde voorwerpen. Bijna alle voorwerpen zijn in kleur afgebeeld, op enkele uitzonderingen na. Verder bevat het boek een uitgebreide bibliografie, een verklarende woordenlijst en (altijd erg handig) een concordantie op inventarisnummers van de geëxposeerde museumstukken. Tenslotte zijn er registers op plaats- en persoonsnamen, een chronologisch overzicht en een kaartje.

Wanneer een nieuw standaardwerk nog op zich laat wachten, zal dit boek zeker voor vele Kopten-liefhebbers de komende jaren een dankbare bron van informatie blijken. En ook de expositie waarbij het boek verschijnt is een reis naar Duitsland beslist waard.

De expositie is nog te zien in de Staatliche Sammlung Ägyptischer Kunst te München (zomer 1997) en in de Schallaburg bij Melk an der Donau (Oostenrijk, zomer 1998).

LAURAN TOORIAN

Mesopotamië

MOGENS TROLLE LARSEN, *The Conquest of Assyria. Excavations in an antique land, 1840-1860*. London: Routledge. 1996. ISBN 0-415-14356-X. 390 p.

BRUCE KUKLICK, *Puritans in Babylon. The Ancient Near East and American Intellectual Life, 1880-1930*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. 1996. ISBN 0-691-02582-7. 253 p.

In 1996 zijn twee opvallende boeken verschenen over de geschiedenis van de archeologie van het Nabije Oosten en de Assyriologie. Zij zijn het resultaat van de recentelijk sterk gegroeide belangstelling voor de geschiedenis van het vak. De laatste jaren zijn wetenschappers uit de *humanities*, dus ook de archeologie, steeds meer doordrongen van de noodzaak de ontwikkeling van het eigen vak aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. Daarbij is vooral het inzicht van belang, dat het werk van elke wetenschapper voor een groot deel bepaald wordt door invloeden van buiten het

eigenlijke vak zelf: politieke ontwikkelingen, levensbeschouwelijke overtuiging, vrienden en vijanden in instituten, geld en maatschappelijke vraagstukken. Om te begrijpen waarom men nu de problemen onderzoekt die men onderzoekt, en waarom men dat zo doet en niet anders, is begrip voor de geschiedenis en ontwikkeling van het vak onontbeerlijk. De twee hier besproken boeken proberen elk daaraan een bijdrage te leveren.

„*The Conquest of Assyria*” behandelt de vroegste periode van de archeologie/assyriologie (die toen nog geen gescheiden vakken waren), tussen 1840 en 1860. In 37 hoofdstukken wordt de geschiedenis en het werk van onder andere Paul Emile Botta, Austen Henry Layard, Henry Creswick Rawlinson, Victor Place en Hormuzd Rassam behandeld. Het boek is rijkelijk voorzien van foto's, pentekeningen en kleurenprenten van de hoofdrolspelers, de spectaculaire vondsten, landschappen in Irak, en de ruïneheuvels. Er is een uitgebreide index en een bibliografie. De meeste aandacht in het boek gaat uit naar werk en leven van Layard. Hoewel deze Engelsman slechts vijf jaar heeft gegraven, vooral op Nimrud en Kujunjik, is ongelofelijk veel informatie over hem en zijn leven en werk bewaard gebleven, zeker in vergelijking met de Fransman Botta. De duizenden reliëfs en andere vondsten, die Layard uit de ruïneheuvels naar boven haalde, zijn nu voor het grootste deel te zien in het British Museum te Londen. De stierkolossen en de teksten uit de bibliotheek van Ashurbanipal wekten enorme publieke belangstelling bij de ontdekking en publicatie ervan, aan het eind van de vorige eeuw. Voor het eerst kregen de Assyriërs, die iedereen uit de Bijbel kende, vorm in tastbare monumenten en schatten. De opgravingen van Botta en Layard waren de aanleiding tot een groeiende interesse in het oude Nabije Oosten. Nog steeds zijn Layard's vondsten van groot belang voor onze kennis van de Laat-assyrische periode.

Larsen citeert in zijn boek rijkelijk uit briefwisselingen, dagboeken en andere authentieke documenten. Dat maakt het verhaal levendig en menselijk, en zeer plezierig om te lezen. De karakters en onderlinge relaties van de verschillende wetenschappers komen goed naar voren. De bijna onbetwistbare grootsheid van mensen als Rawlinson, die bekend staat als de 'ontcijferaar van het spijkerschrift', wordt gerelativeerd door de uit de persoonlijke documenten naar voren komende haat en nijd tussen de verschillende geleerde heren. De auteur van het boek, Mogens T. Larsen, is zelf assyrioloog. Dat verklaart misschien de enorme aandacht in het boek voor de praktische en methodologische problemen van het ontcijferen van het spijkerschrift. Ook valt het op dat Layard duidelijk de held van het verhaal

is: Larsen staat aan zijn kant bij conflicten met anderen, en benadrukt op vele plaatsen de enorme inzet en gedrevenheid die Layard tot zijn successen bracht. Met een bewonderenswaardig gemak vervlecht Larsen de belevenissen van de vroegste archeologen/assyriologen met de politieke en culturele ontwikkelingen in Europa en de Ottomaanse wereld. De invloed van Victoriaanse opvattingen, sociale klassen, geldschietters, de Franse revolutie, en de Krimoorlog op de 'ontdekkingsreizigers' en hun werk krijgt veel aandacht. „The Conquest of Assyria” is een boek dat door iedereen die belangstelling heeft voor Mesopotamië met plezier gelezen zal worden.

„*Puritans in Babylon*” behandelt de ontwikkeling van de assyriologie en de archeologie in Mesopotamië binnen de Amerikaanse academische wereld. Negen hoofdstukken behandelen verschillende aspecten hiervan. Een index en een uitgebreid notenapparaat completeren het boek. Bovendien heeft Kuklick zijn lezers een dienst bewezen door over verschillende onderwerpen die in zijn boek aan de orde zijn gekomen, een verkorte en van commentaar voorziene algemene bibliografie op te nemen.

„*Puritans in Babylon*” is een heel ander boek dan dat van Larsen. Het is zeker geen beschrijving van het leven en werk van enkele toonaangevende archeologen of assyriologen. Veel meer wordt getracht te schetsen hoe de institutionele organisatie van het vak in Amerika was. De positie van personen aan universiteiten en musea, hun onderlinge conflicten en bondgenootschappen, en de wijze waarop men geldschietters probeerde te interesseren voor opgravingscampagnes in het Nabije Oosten, spelen de hoofdrol in Kuklick's boek.

Het Amerikaans van Kuklick is compact en daardoor niet altijd even gemakkelijk leesbaar. Soms worden belangrijke uitspraken gedaan in slechts een paar regels, zonder dat die verder uitgewerkt of van argumenten voorzien worden. Door de enorme hoeveelheid namen van personen, Amerikaanse steden en universiteiten is de tekst soms wat taai. De titel is misschien wat misleidend: de meeste Amerikaanse activiteiten in Mesopotamië concentreerden zich rond Nippur en niet op Babylon. Bovendien spelen de 'bijbelse archeologen' die door de titel gesuggereerd worden een kleinere rol in het verhaal dan verwacht. Dit is opvallend omdat deze tak van archeologie juist in Amerika zijn fanatiekste aanhangers kent. Vraagstukken rond de Bijbel en de rol van Nabije Oosten-studies daarin komen natuurlijk wel uitgebreid aan de orde in Kuklick's boek, vooral in de laatste hoofdstukken.

Bruce Kuklick is historicus. Het is dus misschien niet verwonderlijk, maar wel jammer, dat er nauwelijks aandacht is voor de invloeden die al

dit maatschappelijke gekrakeel had op de *inhoudelijke* kant van het vak. Soms wordt even kort aangeduid hoe denkbeelden over het vak veranderden, maar nooit wordt aangegeven waarom die veranderden en wat deze veranderingen te maken hadden met de wereld om de archeologen of assyriologen heen. Voor een beschrijving van inhoudelijke ontwikkelingen moeten we waarschijnlijk toch bij een archeoloog terecht, zoals Kuklick in zijn nawoord ook suggereert. Toch is het boek een knappe synthese van de vroegste Amerikaanse bijdragen aan de archeologie en assyriologie. Zeker voor studenten van de geschiedenis van de archeologie/assyriologie en voor mensen die speciaal geïnteresseerd zijn in de organisatie van de eerste Amerikaanse expedities, is het een waardevol boek.

Deze twee boeken zijn eigenlijk slecht met elkaar te vergelijken. Ze behandelen elk een ander onderwerp, en proberen een verschillend publiek te bereiken. De bijna gelijktijdige verschijning van de twee werken is echter vrij uitzonderlijk, en was aanleiding tot deze gezamenlijke bespreking: er zijn bijzonder weinig boeken die de achtergrond en de geschiedenis van ons vak in het Nabije Oosten behandelen, en nu zijn er plotseling twee hele goede!

KIM DUISTERMAAT

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

- 14, 17, 18, 22, 26. B.H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f200.—

Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkracht, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., f65.—).

16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—

Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs van Palmyra en van Hatra.

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.—

Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.— (leden f45.—)

De Egyptische lijkst is meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormen de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkst en uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.

27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.— (leden f15.—)

Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.

28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f65.— (leden f45.—)

Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.

29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f65.— (leden f45.—)

Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) f80.— (Ieden f50.—)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

De volgende Phoenix (1997 - 43,2) is het themanummer *Eetgewoonten in het Oude Nabije Oosten* met bijdragen en of recepten van de Hettieten, Egyptenaren, Mesopotamiërs, Perzen en Israëlieten.

ISSN 0031-8329